

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**SÜNNÎ SİYASET TEORİSİNDE VEZİRLİK KURUMU:
MÂVERDÎ'NİN VEZİRLİK TEORİSİ**

MUHAMMET ŞİBLİ ADALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Zeynel Abidin KILINÇ

EKİM - 2021

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SÜNNÎ SİYASET TEORİSİNDE VEZİRLİK KURUMU:
MÂVERDÎ’NİN VEZİRLİK TEORİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammet Şibli ADALI

Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

“Bu tez 04/10/2021 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Zeynel Abidin KILINÇ	Başarılı
Prof. Dr. Adem ÇAYLAK	Başarılı
Doç. Dr. İrfan HAŞLAK	Başarılı

ETİK BEYAN METNİ

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Muhammet Şibli ADALI

04/10/2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii

ABSTRACT iv

GİRİŞ.....1

**BÖLÜM I: SÜNNÎ SİYASET DÜŞÜNCESİNE GÖRE İSLÂM DEVLETİNDE
VEZİRLİK KURUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ 7**

1.1.Sünnî Siyaset Düşüncesinde İslâm Devleti'nin İdari Yapısı.....7

1.1.1.Hilafet Kurumu..... 8

1.1.2.Vezaret Kurumu 9

1.2.Vezirliğin Kökenine Dair 10

1.2.1.Vezir Kelimesinin Farsça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler 10

1.2.2.Vezir Kelimesinin Arapça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler..... 13

1.3.Vezirlik Kurumunun Tarihsel Gelişimi.....16

1.3.1.Abbâsîler'den Önce Vezirlik 16

1.3.1.1.Antik Çağ'da Vezirlik..... 16

1.3.1.2.Eski Türk Devletlerinde Vezirlik..... 17

1.3.1.3.Sâsânîler'de Vezirlik..... 18

1.3.1.4.İslâmiyet'in Doğuş Döneminde Vezirlik..... 18

1.3.2. Abbâsîler Döneminde Vezirlik 19

1.3.2.1. Vezirlikte Farslıların Öne Çıktığı Dönem..... 21

1.3.2.2. Vezirlikte Türklerin Öne Çıktığı Dönem 23

1.3.3. Abbâsîler'den Sonra Vezirlik 26

1.3.3.1. Sâmânîler'de Vezirlik 26

1.3.3.2. Fâtımîler'de Vezirlik..... 26

1.3.3.3. Eyyûbîler'de Vezirlik..... 27

1.3.3.4. Memlûkler'de Vezirlik..... 28

1.3.3.5. Türk-İslâm Devletlerinde Vezirlik..... 28

1.3.3.5.1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirlik..... 29

1.3.3.5.2. Osmanlı Devleti'nde Vezirlik..... 31

1.4.Vezirlik Üzerine Yazılan Klasik Eserler	32
BÖLÜM II: MÂVERDÎ'NİN VEZİRLİK TEORİSİ.....	34
2.1.Hayatı	34
2.2.Eserleri.....	35
2.2.1.Siyaset ve İdareye İlişkin Eserleri.....	36
2.3.Vezirlik Teorisi.....	38
2.3.1.Vezirlik Kurumu ve Mahiyeti.....	38
2.3.2.Vezirlerin Bağlı Kalması Gereken Önemli İlkeler	39
2.3.3.Vezirliğin Sınıflandırılması	40
2.3.3.1.Tefvîz Vezirliği.....	40
2.3.3.2.Tenfîz Vezirliği.....	46
2.3.3.3.Tefvîz Vezirliği ve Tenfîz Vezirliği Arasındaki Farklar	47
2.3.4.Haklar ve Ahitler.....	49
2.3.5.Vezirlerin Tayini ve Görevden Alınması.....	51
BÖLÜM III: MÂVERDÎ'NİN VEZİRLİK TEORİSİNİN ARKA PLANI VE DEĞERLENDİRME	53
3.1.Vezirlik Kurumunun Gerekliliği	53
3.2.Vezirlik Kurumunun Amacı	54
3.2.1.Düzenin Tesisi.....	54
3.2.2.Yürütmede İstikrar Arayışı	55
3.2.2.1.Halifenin Atadığı Vezir.....	57
3.2.2.2.Vezirin Tek Olması.....	57
3.3.Değerlendirme	59
SONUÇ	71
KAYNAKÇA.....	76
ÖZGEÇMİŞ	85

ÖZET	
Başlık: Sünnî Siyaset Teorisinde Vezirlik Kurumu: Mâverdi'nin Vezirlik Teorisi	
Yazar: Muhammet Şibli ADALI	
Danışman: Prof. Zeynel Abidin KILINÇ	
Kabul Tarihi: 04.10.2021	Sayfa Sayısı: IV (Ön Kısım) + 85 (Metin)
Bu çalışma, devlet kademesinde önemli görevlerde bulunmuş olan İslâm düşünürü Mâverdi'nin sistematik bir şekilde geliştirdiği vezirlik teorisinden yola çıkarak, İslâm devleti idare anlayışına yön veren teorik arkaplana Mâverdi'nin nasıl bir katkı sunduğunu ortaya koymak amacıyla ele alınmıştır. Bunun yanında, İslâm yönetim anlayışının nasıl şekillendiği sorusuna söz konusu teorinin rehberliğinde cevaplar arayarak; günümüzden geçmişe doğru anlaşılabilir bir bakış açısı geliştirmek istenmiştir. Çalışma ayrıca literatür içerisinde bir soru işareti oluşturarak, benzer konuda ele alınacak nitelikli ve özgün çalışmalara da bir katkı sağlamayı hedeflemektedir. Kapsamı Mâverdi'nin vezirliğe dair görüşleriyle sınırlı tutulan çalışma, doküman analizi yöntemiyle ele alınacaktır. Dolayısıyla bu yöntemin bir gereği olarak, çalışmada Mâverdi'nin siyasete ilişkin eserlerinden birincil kaynaklar olarak istifade edilecektir. Bunun yanı sıra, Mâverdi'yi merkezine alan bilimsel çalışmalar da bu araştırmada kullanılacak olan diğer kaynaklar olarak zikredilmelidir. Çalışma esasen, Mâverdi'nin bir Sünnî siyaset düşünürü olarak halifelik kurumunu, yetkileri bakımından sembolik bir makam olarak tasarladığı tezi üzerinden yürütülmüştür. Nitekim onun vezirlik teorisi üzerine yapılan incelemelerde bu tezi destekleyen verilere ulaşılmıştır. Halifenin yürütmenin işleyişini kontrol eden, gerektiğinde vezir atayan yahut azleden sınırlı yetkiler taşıması bu tezi destekleyen en önemli verilerdir. Ayrıca Mâverdi'nin vezirlik teorisinde, yürütme yetkileri tümüyle kendisine tevdi edilen ehil bir yönetici oluşturma gayreti bu tezi kuvvetlendiren bir diğer önemli veri olarak sayılabilir.	
Anahtar Kelimeler: Mâverdi, Vezirlik Kurumu, Halifelik Kurumu.	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Viziership Institution in Sunni Political Theory: Mawardi's Viziership Theory	
Author of Thesis: Muhammet Şibli ADALI	
Supervisor: Prof. Dr. Zeynel Abidin KILINÇ	
Accepted Date: 04.10.2021	Number of Pages: IV (Pre Text) + 85 (Text)
This study has been discussed in order to reveal how Mawardi contributed to the theoretical background that guides the understanding of Islamic state administration, based on the theory of viziership, which was systematically developed by the Islamic thinker Mawardi, who held important positions at the state level. In addition, by seeking answers to the question of how the Islamic management approach was shaped, under the guidance of the theory in question; it is aimed to develop an understandable point of view from the present to the past. The study also aims to contribute to qualified and original studies that will be dealt with on a similar subject by creating a question mark in the literature. The study, the scope of which is limited to Mawardi's views on viziership, will be discussed with the method of document analysis. Therefore, as a requirement of this method, Mawardi's works on politics will be used as primary sources in this study. In addition to this, scientific studies that center Mawardi should be mentioned as other sources to be used in this research. The study was mainly carried out on the thesis that Mawardi, as a Sunni political thinker, designed the caliphate as a symbolic office in terms of its powers. As a matter of fact, in the studies on his viziership theory, data supporting this thesis have been reached. The most important data supporting this thesis is that the caliph has limited powers to control the functioning of the executive, appoint or dismiss a vizier when necessary. In addition, the effort to create a competent administrator in Mawardi's theory of viziership, whose executive powers are fully entrusted to him, should be mentioned as another important data that strengthens this thesis.	
Keywords: Mawardi, Institution of Viziership, Caliphate Institution	

GİRİŞ

Vezir, halifeden sonra gelen ve atama başta olmak üzere oldukça üstün yetkilerle donatılmış, devletin tüm işlerini yürütmekten sorumlu devlet görevlisini ifade etmektedir(Uzunçarşılı, 1988: 6). Vezirlik, devlet idaresindeki konumu ve yetkileri dikkate alındığında ıstılâhî anlamı bakımından genel kabul görmüş bir kurumdur. Fakat İslâm devleti yönetim geleneğinin önemli yapı taşlarından birisini oluşturan vezirlik kurumunun ortaya çıkışıyla ilgili iki temel görüşün ön plana çıktığı söylenebilir. Bu görüşlerden ilki vezirliği, Arap topluluklarında hâkim olan kabileye dayalı yönetim anlayışının bir devamı olarak kabul etmekte ve buradan hareketle kelimenin kökeninin de Arapça olduğunu ileri sürmektedir. Diğer görüşe göre ise vezirlik, bir müessese olarak Araplara değil Sâsânîler'e dayanmaktadır. Dolayısıyla vezirliğin kökeninin Farsçadan geldiğini öne sürmüşlerdir (Ayaz, 2012: 118).

Vezir kelimesini Arapçaya dayandıran görüş, vezirin kelime olarak; “vezer”, “vizr” ve “ezr” köklerinden gelmiş olabileceğine işaret etmektedir. “Vezer”, sığınak anlamına gelmektedir. “Vizr”; ağırlık, ağır yük; “ezr” ise güç, kuvvet anlamındadır(Mâverdî, 2019: 63). Diğer görüşe göre vezir kelimesi, eski Farsça olarak bilinen Pehlevîce'deki “vicira” ve “v(i)cr” kelimelerinden gelmiştir. Vicira ve v(i)cr; karar vermek, hükmetmek gibi anlamlara gelmektedir (Browne, 1908: 255).

Abbâsî Devleti'ne gelinceye değin teşkilatlanmış bir yapı olarak henüz vezirliğin bulunmadığı genel kabul gören bir durumdur (Ayaz, 2016: 123). Fakat bu döneme kadar devlet yöneticilerinin yardımcısı olarak görev almış kimselerden bahsetmek mümkündür. Konuyla ilgili çalışmalar dikkate alındığında, Hz. Muhammed'in devlet idaresine dair önemli konularda sahabeler ile istişarede bulunması sıklıkla kullanılan bir argüman olmuştur (Haldun, 1997: 603). Yine benzer şekilde, Emevî halifelerinin de fikirlerine danışmak amacıyla birtakım yardımcıları göreve getirdiği bilinmektedir. Fakat halifenin atadığı bu kişilere vezir yerine “kâtip” unvanı verilmiştir (Ayaz,2016: 123).

Abbâsî halifesi tarafından atanan Ebû Seleme el-Hallâl, tarihte vezir unvanıyla göreve getirilen ilk kişidir (Baltacı, 2010: 99). Abbasi Devleti'nin diğer birçok devlet kurumunda olduğu gibi vezirliğin de Sasaniler'den taklit edilerek alınan bir müessese olduğu genel kabul gören bir husustur (Köprülü, 1986: 45). Sonuç olarak tarihsel

kodlara sahip olduğu görülen vezirlik müessesesi, Abbâsiler’de devletin sınırlarının genişlemesi ve buna paralel olarak yönetsel ihtiyaçların büyümesi neticesinde kurumsal bir hüviyete kavuşmuştur (Ayaz, 2016:122).

Abbâsiler’de vezirlik makamının yerleşmesinden sonra göreve getirilen vezirler ilk başta devlet başkanının bir tür danışmanı gibi görünen ve yetkileri sınırlı düzeydeki kimseler olarak göze çarpmaktadır (Bardakçı, 2018: 303). Halife Reşid zamanına gelindiğinde ise, vezirlik kurumunun oldukça önemli ölçüde işlerlik kazandığı görülür. Öyle ki uzun bir dönem vezirlik görevini yürüten ve halife tarafından kendisine tam yetki verilen Yahya b. Halid el-Bermekî, bu süreçte elde ettiği güç sebebiyle devletin bekâsı için bir tehdit unsuru olarak görülmüş ve bu görevinden azledilmiştir (Yıldız, 1992: 519).

Abbâsiler’de ortaya çıkan vezirlik kurumu zamanla diğer İslâm devletleri tarafından da örnek alınmış ve İslâm devlet geleneğinin önemli bir parçası haline gelmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 6). Memlükler, Selçuklular ve Osmanlı Devleti gibi önde gelen devletler vezirlik kurumuna oldukça önem vermiş ve kurumun yürütmeye ilişkin avantajlarından yararlanmaya çalışmışlardır (Köprülü, 1986: 42-43).

Pratikteki bu gibi uygulamaların yanı sıra halifeden sonra en yetkili makamı ifade eden vezirlik kurumu, İslâm devletlerinde çeşitli görevlerde bulunmuş devlet adamları ve ulemâ tarafından incelenerek teorik boyutlarıyla da ele alınmıştır. Bu devlet adamlarının başında; *Kitâbü’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb* isimli çalışmasıyla el-Cehşiyârî, *Tuhfetü’l-Vüzerâ* eseriyle Ebû Mansur es-Seâlibî ve bu çalışmaya yön veren temel eser *Edebü’l-Vezir* kitabının yazarı Mâverdî’yi zikretmek gerekir.

Hem bir fakih hem de bir devlet adamı olması yönüyle bu çalışmanın ana aktörü olarak belirlenen Mâverdî, genel olarak hilâfet teorisini ortaya koymaya çalıştığı en temel eseri olarak bilinen Ahkamu’s-Sultaniye kitabında da vezirlikle ilgili birtakım görüşlerine yer vermiştir. O yalnızca bununla kalmamış, ifade edildiği üzere Edebü’l-Vezir adlı eserinde de titiz bir çalışma yürüterek kendi vezirlik teorisini ortaya koymuştur. Mâverdî’nin bu çalışmasında ele aldığı başlıca konular; vezirin devlet idaresindeki rolü, görev ve yetkileri, hakları, atama ve azli şeklinde özetlenebilir. Bunların yanında

vezirin; halifeyle, diğer devlet adamlarıyla ve halkla arasındaki ilişkilere de değinilmiştir (Mâverdî, 2019: 45-134).

Mâverdî, dönemin siyasi gerçekliğini göz ardı etmeden ve İslâm hukukunu da dikkate alarak teorisini geliştirmiştir. Dolayısıyla onun vezirlik teorisinde hukukun etkin bir rol oynadığını söylemek yerinde olacaktır (Menekşe, 2005: 208). Bu yönü dikkate alındığında, Mâverdî'nin esasen vezirlik müessesesine kurumsal bir kimlik kazandırma gayretinde olduğu görülecektir. Hiç şüphesiz bu çaba, İslâm yönetim geleneğine mensup kurumların kişilerden bağımsız birer müessese haline gelmesinde oldukça kıymetlidir.

Araştırmanın Konusu

Abbâsî Devleti'nin oldukça önemli bir devrinde elçilik ve kadılık gibi önemli devlet görevlerini yürütmüş olan Mâverdî'nin vezirlik kurumu hakkındaki görüşleri bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla vezirlik kurumu bu çalışmada yalnızca Mâverdî'nin vezirlik teorisi bağlamında ele alınacak şekilde sınırlandırılmıştır.

Vezirlik, Abbâsîler dönemine gelinceye kadar henüz kurumsal bir kimliğe sahip değildi. Bununla birlikte ilk İslâm devleti yıllarında yürüttükleri görevler dikkate alındığında, devlet başkanı yardımcısı niteliği taşıyan kişilere rastlanmaktadır. Vezirlerle hemen hemen aynı işleri yürüten bu görevliler, kurumun tarihsel arka planını oluşturmuştur. Fakat o dönemlerde kâtip ve devlet başkanının danışmanı olarak görev alan kişilerin bulunması, Abbâsîler devrine kadar geçen süreçte vezirlikten bir kurum olarak bahsetmek için yeterli değildir.

Vezirlik ancak Abbâsî Devleti'nin güçlenmesine bağlı olarak, idari ihtiyaçların da çoğalması sonucu bir müessese haline gelebilmiştir. Fakat söz konusu makam, Abbâsî Devleti'nin henüz ilk dönemlerinde yönetimde varlığı somutlaşarak kısmen etkili bir müessese haline gelmiş olsa da kurumsal düzenlemeleri bakımından eksik bir yapı halinde işlemiştir. Bu sorun elbette halifelik kurumuyla da yakından ilişkilidir. Saltanat rejiminden kaynaklı olarak ehil olmayan halifelerin yönetimde olması, yürütmeye aktif rol oynayan devlet kurumlarının da yozlaşmasına yol açmıştır. Hele ki Büveyhiler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte, bu yönetim probleminin daha da ileri boyutlara ulaştığı görülmektedir.

Bir İslâm devleti olarak Abbâsîler’de yürütmenin gün geçtikçe istikrarsızlaşan bu durumu, gidişata yakından tanıklık eden bir devlet adamı olarak Mâverdî’nin vezirlik kurumuna yoğunlaşmasına neden olmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki Mâverdî, vezareti yalnızca müstakil bir yönetim kurumu olarak görmemiş; onun hilafete ve dolayısıyla İslâm devletinin gelişimine de önemli katkılar sağlayabilecek bir müessese olduğuna inanmıştır. Onun vefatına yakın bir süre sonra Selçuklu Devleti’nin vezirlik makamına getirilen ve daha sonraki dönemlerde de emsalsiz bir devlet adamı olarak görülen Nizâmülmülk, devleti hâkim bir güç haline getirerek Mâverdî’nin yaklaşımının da ne denli isabetli olduğunu ortaya koymuştur. Bu göstergeler vezirlik kurumu üzerine yürütülen çalışmamızı yalnızca Mâverdî’yle sınırlandırmamızdaki temel gerekçeler olarak da sayılabilir.

Bu arka plandan yola çıkılarak öncelikle vezirlik kurumunun; İslâm devlet idaresindeki yerine, kökenine ve tarihsel gelişimine yer verilecektir. Daha sonra Mâverdî’nin hayatı ve eserlerine değinilerek, çalışmanın temelini oluşturan Mâverdî’nin vezirlik kurumu hakkındaki görüşleri ele alınacaktır. Son aşamada ise Mâverdî’nin vezirlik teorisinin arka planı incelenerek, değerlendirme kısmına geçilecek ve bu kısımda Mâverdî’nin yönetim anlayışının İslâm yönetim anlayışında nasıl bir etki bıraktığı sorusu; bu etkilerin bugüne yönelik siyasal ve yönetsel sonuçlarıyla birlikte dikkate alınarak tartışılacaktır.

Araştırmanın Önemi

Vezirlik müessesesi, ortaya çıktığı dönemlerden itibaren yönetim alanında oldukça önemli kurumlardan biri olarak süregelmıştır. İslâm devletleri tarihinde Abbâsîler’e kadar uzanan bu kadim müessese, Mısır ve Endülüs merkezli hilafet rejimlerinde yönetimin vazgeçilmez bir parçası olmasının yanı sıra; Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi Türk devletlerinin idari sistemlerinde de ön plana çıkan bir makam olmuştur. Zikredilen devletlerin geneline bakıldığında, vezirliğin kimi zaman devlet başkanlarının bile etkinliğini aşan özel bir konuma sahip olduğu görülecektir (Alican, 2014: 2-3).

Vezirlik kurumu genel olarak, yetkilerinde herhangi bir kısıtlama olmaksızın hükümdarın bütün işlerinde tam yetkili olan bir makamı ifade etmektedir (Mâverdî,

2015: 62). Nitekim Nizâmülmülk de bu tanımla paralel olarak, hükümdarın ve devletin ayakta kalmasının yahut kargaşa içine sürüklenmesinin vezirlik makamına bağlı olduğunu söylemiştir (Nizâmülmülk, 2009: 29). Abbâsîler’de Halife Harun Reşid ve oğullarının devrinde bu görevi yürüten Bermekîler, Selçuklular’ın gücünün zirvesinde olduğu dönemde makamda bulunan Nizâmülmülk başlıca vezirler olarak zikredilebilir (Yıldız, 1988: 38). Bu vezirlerin döneminde yürütme istikrarlı bir şekilde işleyebilmiş ve söz konusu devletler müreffeh bir dönem geçirmiştir. Şüphesiz bu durum, vezirlik kurumunun kapsayıcılığı ve bürokrasinin ana aktörü olması ile de yakından ilişkilidir.

Bu denli önem arz eden vezirlik kurumu üzerine literatürde yer alan çalışmalar dikkate alındığında ise, yapılan çalışmaların bazı devletlerle sınırlı tutularak ele alındığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmalarda daha çok vezirlik kurumunun tarihsel uygulamalarına odaklanıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar elbette vezirliğin pratikte nasıl uygulandığının tespiti noktasında değerlidir. Fakat literatürde, bir yönetim kurumu olarak vezirlik müessesesinin teorik zemini üzerine yürütülen bir çalışmaya henüz yer verilmediği görülmüştür.

Hâlbuki vezirlik kurumu, ortaya çıktığı dönemi takiben ulema ve bürokrat sınıfına mensup kimselerin çalışmalarına konu olmuş ve bu çalışmalar kurumun, İslâm yönetim geleneğindeki konumunu anlamamız açısından önemli bir yer edinmiştir. Bu konuda Mâverdî’nin *Edebü’l-Vezir* kitabı vezirlik kurumunu; görevden alma yani *azil* konusu da dahil olmak üzere; görevleri, sultan üzerindeki hakları gibi birçok yönüyle kapsamı bakımından özel bir yere sahiptir (Mâverdî, 2019: 44). Bu çalışmada elde edilen bulgular, Mâverdî’nin siyasete dair çalışmaları bütüncül bir şekilde ele alındığında onun düşüncesindeki vezirlik kurumunun hilafetin sürdürülebilirliği açısından da hayati bir anlam taşıdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca bu çalışma, vezirlik teorisi aracılığıyla Mâverdî’nin dönemin siyasi gerçeklerini de hesaba katarak, idari anlamda otoritesi yetersiz fakat yine de meşru devlet başkanı kimliğini taşıyan halifenin devlet yönetimini kendisine emanet edebileceği kurumsal düzenlemeleri eksiksiz bir makam tasarladığını öne sürmektedir. Yürütülen bu temel tartışma ile, vezirlik kurumunun İslâm yönetim düşüncesi içerisindeki yerinin anlaşılabilir kılınmasına yönelik bir katkı sağlanmak istenmiştir.

Araştırmanın Amacı

İlk İslâm devletlerinde özellikle Emevîler ve kısmen Abbâsîler’de yönetim müesseselerinin tam anlamıyla kurumsallaşmadığı bilinmektedir. Bakıldığında bazı yönetsel teamüllerin bu kurumsallaşma sürecinin sürekli olarak önüne geçtiği görülmektedir. Bu konuda saltanata dayalı yönetim anlayışının en büyük handikap olduğu söylenebilir. Nitekim bu sistemin, devlet başkanlığı makamına zaman zaman ehil olmayan halifelerin gelmesine yol açtığı görülmüştür. Elbette bu durum, kaçınılmaz bir şekilde diğer yönetim kademelerine de sirayet etmiştir.

İslâm devletleri dönemlerinde, idarede gittikçe derinleşen bu problemin çözümüne yönelik önemli fakih ve devlet adamlarının çalışmalarına sık sık rastlanmaktadır. Bu çalışma, Abbâsî Devleti’nin oldukça önemli bir devrinde elçilik ve kadılık gibi önemli görevler yürütmüş olan Mâverdî’nin vezirlik kurumu hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak, İslâm devletlerinin yönetim anlayışına kaynaklık eden teorik zemine Mâverdî’nin ne gibi katkılar sunduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, İslâm yönetim geleneğinin nasıl şekillendiği hakkında tespitlere ulaşarak; bugünden geriye doğru daha anlaşılır bir bakış açısı oluşturmak istenmiştir. Çalışma ayrıca literatürde bir soru işareti oluşturmayı ve bu vesileyle konu üzerine yürütülecek nitelikli ve özgün çalışmaların daha da derinlik kazanması adına bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma yöntem olarak doküman analizine dayalı bir çalışmadır. Doküman analizi “birincil araştırma verileri kaynağı olarak çeşitli yazılı metin biçimlerini toplamak, gözden geçirmek, sorgulamak ve analiz etmek” şeklinde tanımlanmaktadır (O’leary, 2017). Nitekim çalışmanın ana aktörü olan Mâverdî’nin vezirlik kurumu hakkındaki görüşleri incelenirken, doğrudan onun kaleme aldığı eserler birincil kaynaklar olarak ele alınacaktır. Bunun yanında, Mâverdî üzerine yapılmış bilimsel ve akademik çalışmalar da veri olarak kullanılacaktır. Ayrıca ele alınan konunun tarihsel bir konu olmasından da hareketle doküman analizinin yanı sıra yorumsamacı yöntemden de yararlanılacaktır. Bunun da yardımıyla ele alınan konu, bugünden geriye doğru bakıldığı unutulmadan tarihsel bir metotla yorumlanacaktır.

BÖLÜM I: SÜNNÎ SİYASET DÜŞÜNCESİNE GÖRE İSLÂM DEVLETİNDE VEZİRLİK KURUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1.Sünnî Siyaset Düşüncesinde İslâm Devleti'nin İdari Yapısı

Müslümanların devlet kavramıyla tanışıklığını henüz İslâmiyet'in ilk yıllarına dayandırmak mümkündür. Bununla birlikte İslâm'ın esas itibariyle somut bir yönetim modeli ortaya koymadığı da bilinen bir gerçektir. Fakat Müslümanların yaşadıkları sosyal koşullara göre yönetim biçimlerinin zamanla oluşmaya başladığı söylenebilir. Bunun sonucunda Müslümanlar, birbirinden farklı yönetim modellerini tercih etmişler ve uygulamışlardır.

İslâm'ın başlıca kaynağı olan Kur'an'da, belli bir yönetim biçiminden ziyade temel yönetim ilkelerine yer verildiği görülmektedir. Bu ilkeler; şura, biat, adil yönetim, işin ehline teslim edilmesi ve yönetenlerin yönetilen kişilerden olması ilkelerinden oluşmaktadır. Şura, kararların ortak bir şekilde alınmasını ve istişareyi öne çıkaran bir ilkedir. Biat ise, yöneticinin idaresinin yönetilecek olan kişiler tarafından tanınmasını ifade etmektedir. Yine başlıca ilkelerden olan adalet ilkesi, yönetimde adil olmayı öğütler. Dördüncü ilke olan işin ehline temsil edilmesi ilkesi de, emanetlerin ehil olan kimselere verilmesini emreder. Son olarak Kur'an, Müslümanların itaat edecekleri yöneticilerin kendileri içinden çıkması gerektiğine işaret etmektedir (Atay vd., 1995: 91-95).

Bu bilgiler ışığında İslâm devletinin idari yapısı dikkate alındığında yürütme organının başlıca iki kurumdan oluştuğu söylenebilir. Bunlar, İslâm'da devlet başkanlığını ifade eden hilafet kurumu ve halife adına devlet işlerini yürüten yardımcı kişiyi anlatan vezaret kurumudur. Hilafet hususunda görüş bildiren ve eserleriyle bu kurumun gelişimine katkı sunan Sünnî düşünürler genel olarak iktidarı merkezine alan bir otorite anlayışını ön plana çıkartmışlardır. Dolayısıyla onlara göre iktidarın sürekliliği öncelikli bir konudur. Bu anlamda istikrar ve düzen, iktidarın ayakta kalabilmesi için en temel unsurlardır. Tarihi tecrübeler dikkate alındığında, Sünnî düşüncenin; ideal ile gerçeklik, din ile siyaset, değerle olgu arasında süregelen fiili bir çatışmanın ayırıcılığı olduğu görülmektedir (Evkuran, 2006: 35).

1.1.1.Hilafet Kurumu

Hilafet kelimesi sözlükte “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak” gibi anlamlara gelmektedir. Bunun yanında hilafet, İslâm devletlerinde Hz. Muhammed’in vefatından sonra devlet başkanlığını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Hilafetle aynı kökten gelen halife kelimesi ise hilafetin isim hali olup, “birinin yerine geçen” anlamını taşır. Dolayısıyla İslâm devletlerinde devlet başkanı da halife adını almıştır. Bundan farklı olarak devlet başkanlığı makamı için imamet; devlet başkanı için imam kelimelerinin kullanıldığı da bilinmektedir. Kullanımdaki bu farklılıklar esasen öne çıkan iki geleneğin tercihleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Sünni siyaset teorisinde, İslâm toplumunun dini ve dünyevi işlerinin yürütülmesi görevini üstlenen devlet başkanı için halife unvanı kullanılırken; Şii siyaset teorisinde, devlet başkanı için imam unvanının kullanıldığı görülmektedir (Avcı, 1998: 539).

Hilafet genel olarak tarihsel süreç içerisinde gelişmiş bir müessese olarak kabul edilmektedir. Hz. Muhammed ve ondan sonra sırasıyla devlet başkanlığına gelen dört büyük halife (hulefâ-i râşidîn) devrinde hilafet kurumuna rastlanmaz. Nitekim Hz. Muhammed’den sonra gelen ilk dört devlet başkanı için halife yerine “*emîrû’l-mî’minîn*” ifadesinin kullanılmış olması bu kanıyı destekler niteliktedir (Çaylak, 2018: 79).

Hilâfetin, İslâmiyet’e özgü bir yönetim biçimi olduğu söylenebilir. Bu kurumun başında bulunan halife, Hristiyanlıkta olduğu gibi dini bir başkan değildir. Ancak aldığı kararların ve izlediği siyasetin dinden beslendiği de bilinmektedir. Bunun bir sonucu olarak halifenin yürütmedeki gücü, dinin emir ve yasakları tarafından sınırlandırılmıştır. Krallığın olduğu devletlerde yönetme erki babadan oğla, oğul yoksa bile kan bağı olan başka birine geçmiştir. Oysaki Hz. Muhammed’den sonra devlet başkanlığına gelen Hz. Ebubekir’in Peygamberle arasında böyle bir bağ olmadığı görülür. Bu durum Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali için de geçerlidir. Fakat Emevîler döneminden itibaren hilafet kurumunun saltanat usulüne dayalı bir şekilde ilerlediği görülmektedir. Netice olarak krallıklarda veraset, başlı başına bir yönetim kaidesiyken; hilafette böyle bir şart en azından ilk dört halife devrinde söz konusu değildir. Başlangıçta hilafet kurumunun bu yönü sebebiyle; krallık, padişahlık ve imparatorluklardan farklı bir konuma sahip olduğu söylenebilir (Kazıcı, 2003: 92-93).

İslâm devletinde halifenin seçimi konusu da önemli bir yer teşkil etmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçimine dair bir usulün olmayışı bu durumun Müslümanların iradesine bırakıldığını göstermektedir. Netice olarak, söz konusu bu irade Hz. Ebubekir'i biat usulüyle birinci halife olarak seçmiştir. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de umumi biatle devlet başkanlığına seçildiği bilinen bir hadisedir. Fakat bu usul ilk Emevî halifesi I. Muâviye zamanında terk edilmiş ve yerini saltanat sistemine bırakmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde hilafet, hulefâ-i râşidîn devrinden sonra Şam Emevîleri'ne (661-750) onlardan da Abbâsîler'e geçmiştir. Bu dönemde hâlihazırdaki Abbâsî halifelerine, Fatımî halifeleri ve daha sonra Endülüs Emevîleri'nin halifeleri de eklenince, aynı zaman diliminde üç ayrı halife birden varlık göstermiştir. Abbâsîler'den Memlükler'e (1250-1517) geçen halifelik son olarak 1517'de Osmanlı Devleti'ne geçmiş ve 1924'te kaldırılmıştır (Baltacı, 2010: 89).

1.1.2.Vezaret Kurumu

Vezaret, İslâm idare yapısında önde gelen kurumlardan birisidir. Devlet başkanı ve halk arasında bir köprü vazifesi gören bu kurumun başında bulunan kişiye vezir denmektedir. Vezir; yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerini kayıtsız, şartsız bir şekilde hükümdarın vekili derecesiyle elinde bulunduran ve devletin tüm işlerini yürüten en yetkili devlet memurudur (Kazıcı: 2010: 141).

İlk İslâm devletinde kendilerine vezir denmese de, idari işlerde Peygambere yardımcı olan kişilerin bir bakıma vezirlik vazifesi gördüğü bilinmektedir. Özellikle Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi önde gelen sahabeler bu görevi yürüten kişilerin başında gelmekteydi. Fakat araştırmalara göre İslâm tarihinde Abbâsî Devleti'ne kadar resmen atanmış bir vezir mevcut değildir. Bu konuda Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffah'ın atadığı Ebû Seleme el-Hallâl ilk vezir olarak kabul edilmektedir (Baltacı, 2010: 99).

Bu kısma kadar çalışmanın anahtar kavramı olan vezirlik hakkındaki genel bilgilerin verilmesi hedeflenmiştir. Vezirlik kurumu, “Vezirliğin Kökenine Dair” ve “Vezirlik Kurumunun Tarihsel Gelişimi” başlıkları altında daha kapsamlı bir şekilde incelenecektir.

1.2.Vezirliğin Kökenine Dair

İslâm dünyasında bir müessese olarak vezirliğin ortaya çıkışına dair iki farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüş, vezirliğin köklerini Sâsânîler'e (226-651) dayandırarak kelimenin Farsça kökenli olduğunu öne sürmüştür. Buna karşın Abbâsîler döneminde kurumsallaşan vezirliği, Arapların kabileye dayalı idare geleneğinin bir devamı niteliğinde ele alan ikinci görüşe göre ise vezir kelimesi Arapça kökenlidir (Ayaz, 2012: 118). Vezirlik kurumunu kavramsal bir çerçeveye oturtmak adına bu iki grubun öne çıkan görüşlerini incelemek yerinde olacaktır.

1.2.1.Vezir Kelimesinin Farsça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler

Vezirliğin kökenine dair ileri sürülen birinci görüşe göre vezir kelimesi Sâsânî Devleti'nin dili olan Pehlevîce'deki vicira, v(i)cr kelimelerinden türemiştir. Vicira veya v(i)cr; karar vermek, hükmetmek anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla vezirlik kurumu Sâsânîler'in devlet geleneğinden esinlenerek alınmıştır (Bowen, 1927: 14). Bowen, Lewis ve Hitti, vezirliğin Abbâsîler döneminde bir kurum olarak ortaya çıktığını kabul etmekle beraber, devletin teşkilatlanma yapısında Sâsânîlerin tesirinin olduğunu ve buna paralel olarak vezirliğin Farsça kökenli olduğunu belirtir (Bowen, 1927: 14; Lewis, 1993: 89; Hitti, 1989: 452).

Goldziher, Emevîler'in aksine Abbâsîler'in, din ve devletin iç içe geçtiği Sâsânî yönetim anlayışını benimsediğini belirtmiştir. Bununla birlikte din kurumu sadece devletin ilgisini çeken bir konu olarak kalmamış aynı zamanda devletin başlıca meselelerinden birisi haline gelmiştir (Goldziher, 1981: 46). Barthold da benzer şekilde, idare yapısı olarak Emevîler'in (661-750) çoğunlukla Bizans etkisinde kaldığını; Abbâsîlerin ise Sâsânî Devleti geleneklerini taklit ederek, saray ve yönetim teşkilatını oluşturduğunu söylemiştir (Barthold, 1984: 301).

Vezirliğin Sâsânî kökenli olduğu görüşüne dayanan fakat önceki yorumlardan farklı olan bazı değerlendirmeler de mevcuttur. Buna göre İslâm devletlerindeki vezirlik makamı Sâsânî Devleti'nde hükümdarın mührünü taşıyan ve üst düzey yetkili bir memur olan “Wazurg-Framâhar” adındaki vekile dayanmaktadır (Köprülü, 1986: 45). Christensen de halife yönetimindeki Abbâsîler zamanında ve daha sonra ortaya çıkan İslâm devletlerinde bulunan “reîsü'l-vüzerâ” ile Sâsânîler'deki “wazurg-framâhar”

adıyla bilinen vekilin mevki bakımından tamamen aynı olduğunu iddia etmiştir (Christensen, 1982: 102'den aktaran: Hançabay, 2017: 202). Fakat Goitein, bu iki kurum arasındaki benzerliği ortaya koyacak yeterli delilin bulunmadığını ifade eder. “Wazurg-framâhar” kurumu hakkındaki kaynak eksikliği o kadar fazladır ki, Christensen bu kurumun vezirliğin bir benzeri olduğu iddiasını desteklemek için on birinci yüzyıla kadar gitmiş ve kendisi hem bir hukukçu hem de siyaset teorisyeni olan Mâverdî'nin vezirliği açıklarken ortaya koyduğu bilgilerle söz konusu kurumu eşleştirme yolunu tercih etmiştir. Sonuç olarak Goitein, bu iddianın kabul edilmesinin çok zor olduğunu belirtir (Goitein, 2010: 168).

Vezirliği yarı bağımsız hükümdar(emiru'l-ümera) olarak ele alan Corcî Zeydân, onu aynı zamanda en yüksek devlet makamı olarak kabul etmiştir. Diğer araştırmacılardan farklı olarak Zeydân'a göre, vezirlikten maksat halifenin gerektiğinde yardımını isteyeceği ve danışabileceği bir kimsenin olması ise o zaman vezaret İslâm'ın başlangıcında da mevcuttur. Örneğin Hz. Muhammed, gerektiğinde sahabeye danışmış, Hz. Ebubekir'i bazı hususlarda ‘özel müsteşarı’ bile yapmıştır. Hatta İranlılarla münasebeti olan ve bu vesileyle vezirlik makamını bilen bazı Araplar, Hz. Ebubekir'i “Peygamberin Veziri” olarak nitelendirmişlerdir. Hz. Ebubekir'in halife olana kadar sahip olduğu bu mevki ve konumu, o halife olduğu zaman Hz. Ömer'de, Hz. Ömer halife olduğundaysa Hz. Ali ve Hz. Osman'da kendini göstermiştir. Zeydan ortaya koyduğu bu örneklerle vezirliği İslâm'ın doğuşuna kadar götürse de bu dönemde vezirliğin henüz bilinmediğini kabul eder (Zeydân, 2012: 201-202).

Zeydân, İslâm'ın ilk yıllarında olduğu gibi Emevîler devrinde de idari yapı içerisinde kendilerine vezir adı verilmeyen fakat vezirlik makamında bulunan devlet görevlilerinin olduğunu ileri sürmektedir. Abbâsîler'e gelindiğinde ise vezirlik artık resmi bir kurum haline gelmiştir. Zeydân, bu dönemde göreve getirilen ilk vezirlerin İranlılardan seçildiğine ayrıca dikkat çekmektedir (Zeydân, 2012: 202-203). Buradan hareketle Zeydân'ın, vezirliğin Müslümanlar tarafından icat edilmediği fikrini benimsediği ve bu kurumun Abbâsîler devrinde İranlılardan alındığını kabul ettiği söylenebilir.

von Kremer de vezirliğin normalde Arapça bir kelime olarak kabul edildiği fakat son yapılan filolojik araştırmalarla birlikte Pehlevîce'de karşılığı olan eski bir Farsça kelime olduğu kanaatindedir. Ona göre vezir, İran'ın köklü kurumlarından birisi olarak

belirmektedir(Kremer, 1905: 242-243). Konuyu ele aldığı başka bir çalışmasında vezir makamının İran kökenli olduğunu bir kez daha vurgulamış ancak bir müessese olarak Abbâsîler döneminde ortaya çıktığını da eklemiştir (Kremer, 1920: 220).

Vezir kelimesinin düşük rütbeli köy memurunun unvanı olarak kullanılan “gezirpat” isminden gelmiş olabileceği de düşünülmektedir. Bu kelime ayrıca Talmud’da geçer ve Nöldeke, bu unvanın Sâsânîler zamanında vezir dışındaki tüm üst düzey memurlar için kullanılmış olabileceğini söylemiştir (aktaran Sprengling, 1939: 333; Goitein, 2010: 170).

Vezirin Arapça “vizr” yani “yük, ağırlık” kelimesinden türediğini söyleyen Browne, bunun Pehlevîce “vicir” yani “karar vermek” kelimesi ile özdeş olduğunu belirtir. Nöldeke’yle benzer şekilde bu kelimenin Talmud’da geçtiğini de ekler. Fakat Browne konuyla ilgili çalışmasında Talmud’da geçen ifadeyi “gezirpat” yerine “gezir” olarak ele almıştır (Browne, 1908: 255-256).

Morony ise Sâsânî Devleti’nde monarşik yönetimin, güç tekeli kendi elinde tutup paylaşmadığını ve bundan dolayı idari bürokrasinin tüm kollarından sorumlu olan tek kişilik bir yönetici pozisyonunun var olmadığını söyler. Ayrıca Sâsânî kökenli vezir kurumu anlayışı Nizâmülmülk gibi yazarlar tarafından ortaya atılmıştır. Morony’nin abartılı ve mantıksız bulduğu bu iddialar, böyle bir kurumun varlığından söz etmek için yeterli görünmemektedir. Kur’an’daki vezirin orijinal anlamı ve erken dönem İslâmî yönetimdeki kullanımı daha çok idari asistan anlamı taşımaktadır. Bu yönüyle ele alındığı zaman vezirliğe benzeyen bir Sâsânî kurumunun mevcut olup olmadığı henüz netlik kazanmış değildir (Morony, 1984: 71).

Vezirliğin kökeni hakkında bir belirsizliğin olduğuna vurgu yapan araştırmacılar da olmuştur. Sprengling’e göre, vezirin Müslüman-Arap dünyasındaki konumu ve işlevleri dikkate alındığında belki de onun unvanı haline gelen bu kelimenin Farsça’dan Arapçaya geçmiş olması oldukça muhtemeldir. Fakat bu geçişin tam olarak ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleştiğine dair şimdiye kadar net bir bilgi elde edilememiştir. Muhtemelen eldeki veriler de bu belirsizliği açıklamak için yeterli olmayacaktır (Sprengling, 1939: 334).

1.2.2.Vezir Kelimesinin Arapça Kökenli Olduğuna Dair Görüşler

Bu görüşe göre vezir kelimesi Arapça'dan gelmiştir ve “*vezer*”, “*vizr*”, “*ezr*” olmak üzere üç farklı kelimeden türediği düşünülmektedir. Kaynaklarda hükümdar ve vezir arasındaki ilişkiyle, bu kelimelerin anlamları arasında bir bağ kurulmuştur. “*Vizr*”, ağır yük, ağırlık anlamlarına gelir. Dolayısıyla vezir, hükümdarın ağır yüklerini taşıyan kimsedir. “*Vezer*” kelimesi ise sığınılacak yer anlamındadır. Nitekim hükümdar, vezirinin görüşünü ve yardımını almak için ona sığınır. “*Ezr*”, güç, kuvvet ve sırt anlamındadır. Bu anlamıyla vezir, vücudun sırttan güç alması gibi hükümdarın güç, kuvvet aldığı kimsedir (Mâverdî, 2015: 67-68).

Bu görüşü benimseyen araştırmacıların bazıları, vezir kelimesinin Arapça kökten geldiğini ve bir müessese olarak Araplar'da daha önceden bilindiğini ve kullanıldığını ifade etmiştir. Çalışmasında vezirliğin kökenini bir başlık altında inceleyen Goitein, vezirliğin daha önceden de bilindiğini örneklerle açıklamaya çalışır. Ona göre kelimenin Farsça kökeni hakkında hüküm süren belirsizliğin aksine, Arapça kökenine dair mükemmel bir açıklık bulunmaktadır. Goitein bu açıklığı önemli verilerle desteklemiştir. Öncelikle vezir, Arapça'da “yardımcı” anlamına gelmektedir ve bu anlamıyla Hz. Harun'a iki kez Hz.Musa'nın yardımcısı denildiği Kuran'da geçmektedir(Tâhâ 20/29; el-Furkân 25/35). Bunun dışında hadislerde ve Hassan b. Sâbit, Abbas b. Mirdâs gibi Hz. Muhammet'le aynı dönemde yaşayan ve hatta daha sonraki dönemlerde yaşamış İbn Kuteybe gibi şairlerin yazdığı şiirlerde de vezir kelimesi kullanılmıştır (Goitein, 2010: 170).

Goitein gibi Arap geleneği konusunda ve vezirliğin “yardımcı” anlamıyla Arapça'dan geldiği hususunda benzer görüşleri paylaşan Sourdel ise, göreve ilk gelen Abbâsî vezirlerinin İranlı olmasını referans alarak vezirlik kurumunun Sâsânî etkisi altında şekillendiğine daha çok vurgu yapmaktadır. Fakat bunun basit bir Sâsânî yönetim geleneği taklidi olmadığının da altını çizer. Burada dikkat çeken husus, Abbâsîlerin zamanla daha karmaşık bir hale gelen yönetsel ihtiyaçlarına cevap verebilmek için benzer bir müessese aracılığıyla bu soruna çözüm bulma arayışındır (Sourdel, 1959: 59'dan aktaran: Ayaz, 2012: 121).

Vezirin Arapça olduğu görüşünü benimseyenlerden De Goeje, Abbâsî halifelerinin eskiden kâtip olarak adlandırılan devlet görevlilerine kendi dönemlerinde vezir ismini vermeye başladıklarını aktarır. Böylece “yardımcı” ve “yük taşıyan” anlamlarından ibaret olan Arapça’daki vezir, mevki bakımından Sâsânî Devleti’nde “sekreter” anlamına gelen “dapir” adındaki görevlinin yerini almıştır (Nicholson, 1907: 256, dp. 2).

Bu görüşlerin yanı sıra İslâm tarihçisi Abdulazîz ed-Dûrî, meseleyi Abbâsî-Emevî yönetim geleneğindeki benzerliklere vurgu yaparak ele almıştır. İlk olarak Abbâsîlerin, idaresi merkezi olmayan Emevî yönetim tarzından, güçlü bir merkezi yönetim anlayışına geçtikleri ve bundan dolayı sanki tümüyle yeni bir merkezi yönetim yapısı oluşturdukları algısına itiraz eder. Meselenin detaylı olarak incelenmesi halinde ilk Abbâsî vezirlerinin yetki bakımından, halifeye yakınlığı ile bilinen Emevî kâtiplerine denk oldukları görülecektir. Buradan hareketle Dûrî, Emevî yönetim sisteminin merkeziyetçi bir idare anlayışına doğru dönüştüğünü düşünür. Daha sonraki dönemde Abbâsîler, Emevîler’de mevcut olan bu merkeziyetçi yönetim anlayışını kademeli bir şekilde uygulamaya koymuşlardır. Buna ek olarak Abbâsî divanlarının da Emevîler dönemindeki divanlarla aynı olduğunu aktaran Dûrî, Emevîler’in benimsemiş olduğu idari sistemin Abbâsîler tarafından takip edildiği sonucuna ulaşır (Dûrî, 2016: 54-55). Dûrî’nin ortaya koyduğu bu görüşler dikkate alındığında, Abbâsîler döneminde bir müessese haline gelen vezirliğin, öz itibarıyla yeni bir kurum olmadığı söylenebilir.

Dûrî’nin karşı çıktığı bir diğerk husus, Arapların yazı zayıflığından dolayı vezirliğin Farslara nisbet edilmesi meselesidir. Hâlbuki Abbâsîler döneminde Araplar, Emevîlere kıyasla kültür sahasına daha fazla ilgi duymaktaydı. Hatta Emevî devrinde yazıyla uğraşan bazı Arapların, Abbâsîler zamanında parladığı görülür. Dönemin yazı dilinin de Arapça olmasına rağmen vezareti Farslara dayandırmak adına yazma sanatında zayıflık olduğu iddiasını kabul etmek mümkün değildir. Abbasîler’in vezirlik makamı aracılığıyla Farsları yönetime ortak etmelerinin sebebi, devletin temelini güçlendirmek ve Araplar ve Farslar arasındaki yardımlaşmayı sağlamaktır. Dûrî’ye göre vezirlik, bu yardımlaşma anlayışının sonucu olarak ortaya çıkmış bir unvandır (Dûrî, 2016: 56-57).

Vezirlik ve yardımlaşma arasında ilişki kuran bir başka düşünür de İbn Haldûn’dur. Vezir kelimesinin Arapça olduğunu savunan çoğu araştırmacı gibi İbn Haldûn da

vezirin, “ağırlık” anlamına gelen “vizr” kökünden veyahut “yardım” anlamına gelen “muvâzeret” kelimesinden geldiğini ifade eder. Bu bakımdan vezir, kendini göreve getiren hükümdarın yüklerini kaldırıyormuş gibidir. Bu durum mutlak yardımlaşmanın bir gereğidir (Haldûn, 1997: 601).

İbn Haldûn ayrıca İslâmiyet’ten önce en büyük memuriyetin vezirlik olduğunu söylemiştir. Bu müessese, İslâmiyet’in gelmesi ve hükümdarlığın yerini hilafete bırakması sonucu şeklen ortadan kalksa da yardımlaşma geleneği bütünüyle kalkmamıştır. Haldûn bu durumu, Hz. Muhammed’in bazı önemli meseleler hakkında arkadaşlarına fikir danışması ve onlarla istişarede bulunması örnekleriyle açıklar. Habeş hükümdarlarının durumlarından haberi olan Arapların Hz. Ebu Bekir’i vezir olarak nitelendirmesi de bu sebeptedir. Halifeliğin yerini hükümdarlığa bırakmasıyla beraber vezirlik ve diğer memuriyetler tekrar ortaya çıkmaya başlar. Emevîler döneminde neredeyse bütün devlet işleri vezirin sorumluluğundadır. Abbâsî Devleti’nin kurulmasından sonra ise devlet giderek büyümüş vezirin de etkinliği o ölçüde artmıştır (Haldûn, 1997: 603-606).

Konu hakkında ileri sürülen görüşler dikkate alındığında, vezirlik hakkındaki tartışmaların iki problem üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Birincisi, Arapların “yardımcı” manasında kullandıkları vezir ile Abbâsîler döneminde ortaya çıkan ve bir idari makamın temsilcisi olan vezirin aynı olup olmadığı meselesidir. İkincisi ise, Abbâsîler’den önce kullanılan vezir ifadesinin, sonradan bir müessese haline gelen vezir makamının devamı olarak kabul edilip edilmeyeceği problemidir.

Sonuç olarak vezirlik kurumunun Sâsâni tesiriyle oluştuğu, bu kurumun Abbâsîler’den önce Emevîler’de de başka isimlerle var olduğu ve hatta vezirliğin oluşumunda İslâmiyet’ten önce Araplardaki kabile geleneğinin etkili olduğu tezlerini ileri süren uzmanların sundukları deliller, vezirliğin kökenine dair açık ve net bir yargıya ulaşmak için yetersiz görünmektedir. Nitekim ilk dönem İslâm halifelerinin yönetiminde vezirlik görevini yürütenlere kâtip dendiğine işaret eden Ortaylı, vezirliğin Kur’an-ı Kerim’de geçtiğine ve dolayısıyla onun Hz. Musa’nın kardeşi Hz. Harun’a verilmesi hadisesinin bilindiğine dikkat çekerek terimin, İranlılardan alındığı iddialarına yönelik şüphelerini dile getirmiştir (Ortaylı, 2010: 60).

Vezir kelimesinin şiirlerde geçmesi ve bazı kişilere vezir denmesi, bunları aktaran müelliflerin, yaşadıkları dönemde var olanı daha önceki bir döneme taşımış olma ihtimalleri dikkate alındığında delil bakımından zayıf görülebilir. Fakat kelimenin, Kur'an'da ve hadislerde açık bir şekilde geçmesi, vezirin Araplarda daha önceki dönemlerde de bilindiğini kesin bir surette ortaya koymakta ve delil bakımından çok daha kuvvetli görünmektedir. Ayaz, buradan hareketle vezirin Arapça olduğu fikrini öne süren araştırmacıların yaklaşımının daha fazla tercih edilebilir olduğunu söylemiştir (Ayaz, 2012: 119).

1.3.Vezirlik Kurumunun Tarihsel Gelişimi

Vezir, kökeni bakımından ihtilafların olduğu bir kurum olsa da onun Abbâsî Devleti döneminde gerçek bir müessese halini aldığı, umumun ittifakla kabul ettiği bir husustur. Bundan dolayı vezirliğin tarihsel gelişimini incelerken Abbâsîler'i merkeze almak daha uygun görünmektedir. Buradan hareketle vezirliğin tarihsel seyri, Abbâsîler öncesi vezirlik, Abbâsîler döneminde vezirlik ve Abbâsîler sonrası vezirlik olmak üzere üç aşamalı olarak incelenecektir.

1.3.1.Abbâsîler'den Önce Vezirlik

Abbâsîler dönemine gelinceye kadar bir devlet makamı olarak vezirlik unvanının bulunmadığı genel kabul gören bir konudur. Fakat bu süreçte vezirlik, devleti yönetenlerin yardımını aldığı ve zaman zaman istişarede bulunduğu kimselerin var olması bakımından izleri eskiye dayanan ve varlığını hissettiren bir mekanizma olmuştur. Bunun örneklerine Çin, Eski Yunan, Eski Mısır, Sâsânîler ve İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde rastlamak mümkündür.

1.3.1.1.Antik Çağ'da Vezirlik

Eski Mısır'da Firavun, devletin mutlak hâkimiydi ve teoride de olsa bütün toprakların üzerinde hüküm süren tek kişiydi. Kral, hem en yüksek dereceli askeri bir komutan hem de devlet başkanıydı. Belirlenen idari işler, atama usulüyle göreve getirilenlerin oluşturduğu bürokratik bir sistem aracılığıyla yürütülmekteydi. Yönetim kademesinde kraldan hemen sonra gelen ve firavunu temsil eden vezir bulunuyordu. Vezir, önemli devlet işlerini yürütmekle görevliydi (Manuelian, 1998: 358). Kur'an'da altı ayette

zikredilen Hâmân'ın, Hz. Musa'nın o günlerde mücadele ettiği Firavun'un sarayındaki önemli şahsiyetlerden birisi hatta veziri olduğu düşünülmektedir (Kuzgun, 1997: 436). Hâmân ayrıca Taberî'nin tarihinde de Firavun'un veziri olarak geçer. Kitabın bir bölümünde Firavun'un, Hâmân'ın fikrine danışması aralarındaki yakınlığı göstermesi bakımından dikkate değerdir (Tâberî, 2007: 421).

Eski Çin'de ise tanrının oğlu kabul edilen kralların iki tane danışma meclisi bulunuyordu. Birisi soyluların ve komutanların katıldığı meclis, diğeri de vezirlerin toplandığı meclisti (Barca, 2012: 34).

Eski Yunan'da II. Filip'ten sonra Makedonya (M.Ö. 800-146) kralı olan Büyük İskender, Aristo'yu kendisine vezir olarak seçmiştir. Küçük yaşlarda Aristo'dan eğitim alan Büyük İskender, kral olduğu zaman düzenlediği seferlerde yanında götürerek zaman zaman onunla istişare ettiği bilinmektedir (Taberî, 2007: 185).

1.3.1.2.Eski Türk Devletlerinde Vezirlik

İslâmiyet öncesi dönemde Türk Devletleri'nde vezir ve vezaret gibi kelimelere ve kurumlara rastlamak mümkün görünmese de bunların paralelinde memuriyetler olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Kağan'dan sonraki en büyük devlet görevlisi “yabgu” idi. Büyük Hun Devleti (M.Ö. 220 – M.Ö. 245) ve Göktürkler'e (552-744) gelindiğinde ise devletin ilk yıllarında henüz vezire denk bir kurum net bir şekilde görülmemektedir. Göktürk Kağanlığı'nın kuruluş yıllarında sadece bir yabgu bulunuyordu. Devletin sınırları büyüdükçe ihtiyaçlar da artmış ve yeni yabgular atanmaya başlanmıştır (Turan, 1995: 20).

682'den itibaren Türklerde Yabguluk müessesesi yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Bunun sebebi eski yabguluk makamının yerini “aygucı” müessesesine bırakmasıdır. İltiş Kutluk Kağan'ın döneminde aygucı olan Tonyukuk, bir bakıma vezir mertebesindeydi (Kafesoğlu, 1998: 114; Turan, 1995: 20).

Uygurlar zamanında ise vezir payesindeki aygucı sayısı arttığı için başvekile, büyük vezir manasına gelen “Ulug Aygucı” adı verildi. Aygucı kelimesi kökünü Eski Türkçe'de “söylemek” anlamındaki “ayıtmak” fiilinden alır. Buradan da anlaşılacağı üzere vezirler, diğer yabgular gibi devlet işlerinde doğrudan yetkili kişiler değildi.

Çince de “yüksek memur” ve “nazır” gibi anlamlara gelen Uluğ Aygucı, daha ziyade bir “müşavir” konumundaydı (Ögel, 2001: 615, Ögel, 2002: 62).

Aygucının devlet idaresinde de önemli görevleri üstlendiği bilinmektedir. Eski Türklerde hükümdar, yasama yürütme ve yargı yetkilerini kullanan “toy” adındaki meclisin doğal başkanıydı. Hükümdarın herhangi bir sebeple toyda bulunmadığı zamanlarda müzakerelerin başka bir yetkili tarafından yürütülmesi gerekiyordu. Bu önemli vazifeyi, o dönemlerde devlet müşaviri olarak kabul edilen bir kişinin yaptığı tahmin edilmektedir ki bu kişi, hükümdar ailesinin dışından seçilen ve bir nevi başbakan konumunda olan aygucıdır (Kafesoğlu, 1998: 263).

1.3.1.3.Sâsânîler’de Vezirlik

Abbâsîler öncesi dönemde vezirlik kurumunun bulunduğu bir diğer devlet ise daha önce üzerinde durulan Sâsânîler’dir. Sâsânîler’de idari ve merkezi teşkilat yapısının başında “hezarbed” takma adıyla “vezir-i bozorg” bulunuyordu. Vezir-i bozorg daha sonra “vuzorg(bozorg) farmadâr” adıyla anılmıştır. Hükümdardan sonra gelen en yetkili kişi vuzorg farmadârdır. Vuzorg kelimesi bir terim olarak Magnat ve Reis gibi anlamlara gelmektedir. Vuzorg farmadâr, ordu komutanı olmasa da savaş zamanlarında “nâibü’s-sultan” derecesiyle hükümdarın yanında bulunurdu. Şehinşah’ın atadığı memurları görevden alamamak gibi bazı istisnai yetkilerin dışında bütün iç ve dış meselelerde geniş bir yetkiye sahipti. Öyle ki bu üst düzey yetkili memur, diğer devletlerle yapılan siyasi görüşmelerde de önemli bir rol oynamıştır. Şüphesiz ki bu niteliklerinin de etkisiyle hükümdarın “has müşaviri” olarak addedilmiştir (Zerrînkûb, 2019: 134; Ortaylı, : 2010: 27).

1.3.1.4.İslâmiyet’in Doğuş Döneminde Vezirlik

Daha önce de belirtildiği üzere vezir kelimesi, İslâmiyet’in ortaya çıkışından önce Araplar ve Farslar tarafından biliniyordu. İslâmiyet’in ilk dönemlerine gelindiğinde vezirlik müessesesinin dolaylı olarak İslâm devleti teşkilatında görüldüğü ve hatta bu dönemde vezirlik atfedilen bazı kişilerin de olduğu bilinmektedir. Bu hususta en bilinen örnek Hz. Ebubekir için “vezîru’n-nebî” tabirinin kullanılmasıdır. Nitekim Hz. Ebubekir, Peygamberin birinci dereceden yardımcısı konumundaydı. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin halifelikleri döneminde de aynı görevi icra eden

kimselerin olmasına rağmen vezir nevinden bir tabir bu kişiler için kullanılmamıştır (Turan, 1995: 19). Bu noktada İbn Haldun'un yaptığı bir tespiti dikkat çekmek yerinde olacaktır. İbn Haldun, İslâmiyet'in gelişiyi beraber yönetim sahasında bir sadeliğin yaşandığını ve bu sebeple hükümdarlık sisteminde mevcut olan rütbe ve memurluk gibi uygulamaların zamanla ortadan kalktığını belirtmiştir. Haldun'a göre bu durum Müslümanların vezirlik kavramını bilmeyişinde önemli bir rol oynamıştır (Haldun, 1997: 603).

Emevîler dönemine gelindiğinde devlet idaresi artık hilafetten saltanata dönüşmüştür. Egemenliklerini siyaset ve zekâ üzerine inşa eden Emevîler, kabileleri yanlarına çekebilmek için görüş sahibi olan ve kendilerinden istifade edebilecekleri kişilere ihtiyaç duymuşlardır. Bu amaçla göreve getirilenler vezir makamında bulunuyordu. Fakat o dönemlerde bu görevi yürüten kişiler, vezir olarak isimlendirilmemiştir (Zeydân, 2012: 200). Bu konu hakkında Ayaz, ünlü tarihçi Mes'ûdî'den alıntıyla, Emevîler devrinde halifelerin, devlet işleri hakkında görüşlerine başvurmak için ve yeri geldiğinde yönetimde kendilerinden yardım almak için "kâtip" adında görevliler atadıklarını fakat bu kişilere resmi olarak vezir adını vermekten kaçındıklarını aktarır (Ayaz, 2012: 123). Turan ise Emevî Halifesi Muaviye döneminde ilk kez Ziyad b. Ebîh'in vezir unvanı aldığına fakat vezirliğin bir kurum olarak henüz oluşmadığına işaret etmiştir (Turan, 1995: 19).

Bu tartışmaların ışığında Emevîler'de vezire en yakın memurun kâtip olduğu görülmektedir. Kâtip, Hz. Muhammed ve dört büyük halife döneminde hesap işlerini görmek, divan kayıtlarını tutmak ve idari yazışmaları yürütmekle görevliydi. Emevîler döneminde İslâm devletinin büyümesi ve bundan dolayı siyasi ve idari işlerin giderek artması kâtibin devlet işlerinde daha aktif bir konuma gelmesini sağlamıştır (Alaslan, 1995: 4).

1.3.2. Abbâsîler Döneminde Vezirlik

Vezirlik, farklı isimlerle Abbâsîler dönemine kadar süregelmiş bir kurumdur. Abbâsîler'de ise bu kurum artık resmi bir müessese haline gelmiş, ilk defa vezir ismini taşıyan ve gerçek manada vezirlik vasıflarına sahip olan kişiler görev almaya başlamıştır.

Abbâsîler’de idare teşkilatının başında bulunan vezirlerin başlıca üç görevi bulunmaktaydı. Bunlar sırasıyla; malî meselelerde kanunların uygulanması, hukuk alanında dikkatten kaçan teknik sorunların çözülmesi ve kanuna dayanarak halifenin emirlerinin yerine getirilmesi görevleridir. Bunun dışında istihbarat kaynaklarını da elinde tutan Abbâsî vezirleri, birçok hususta ferman yayınlama ve karar verme yetkisine sahipti. Ayrıca halife adına; yüksek dereceden memurların atanması, askerî işlerin idaresi ve diğer devletlerle diplomatik ilişkilerin yürütülmesi de vezirin diğer önemli vazifeleri arasındadır (Turan, 1995: 24).

Vezirin görevlerine “Muhasebat Divanı” ve halifenin sırlarını hiç kimsenin öğrenememesi için devletin bütün önemli haberleşmelerini yürütme vazifeleri de eklenince vezirlik makamı, uhdesinde hem kılıcı hem de kalemi barındıran önemli bir müessese haline gelmiştir (Zeydân, 2012: 202).

Bunun dışında vezirlik kurumunu yakından ilgilendiren Abbâsî halifelerinin, Araplar ve Arap olmayan milletler arasındaki eşitliği tesis etme siyasetine de kısmen değinmek konuyu daha iyi aktarabilmek açısından faydalı olacaktır. Emevîler’de görülmeyen bu siyaset tarzı, Arap kökenli olmayanların vezirlik, kâtiplik, divan başkanlığı ve komutanlık gibi üst kademeli memurluklara atanabilmesinin önünü açmıştır (Alaslan, 1995: 11).

Vezirlerin Arapların dışındaki milletlerden olması, onların bu makama yükselmelerinde herhangi bir engellerinin bulunmadığını gösterir. Zaten söz konusu olan vezirlerin ataları, Irak’ta uzun yıllar yaşamış ve yerli halka uyum sağlamış kimselerdir. Her ne olursa olsun yabancı menşeli vezirlerin bir Arap devletinin hizmetinde olduklarını unutmamaları dikkate değer bir husustur. Bu vesileyle onlar, Arap kültürünü hiçbir zaman küçümsememiş aksine kendilerini devletin hizmetkârı olarak görmüşlerdir (Turan, 1995: 24).

Vezir olmanın şartları arasında milli kimliğin aksine dini kimliğin çok daha ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre vezirin atanmasında itinayla aranan en önemli şart, göreve getirilecek olan kişinin İslâm dinine mensup olması şartıdır. Fakat bilhassa Halife Müktefî ve Halife Kâhîr’in hilafetleri zamanında bazı yönetim

kademelerine gayr-i Müslimlerin getirilmesi, bu şartın nadiren de olsa göz ardı edildiğini göstermesi bakımından önemlidir (Turan, 1995: 23).

Abbâsîler'in Araplarla Arap asıllı olmayanları eşit sayma siyasetinin devlete zarar verdiği dönemler de olmuştur. Bu dönemlerde yönetime milliyetçi, zayıf ve bazen küçük yaştaki halifelerin gelmesi, Arap olmayan zümrenin güçlenip yönetim kademelerini ele geçirmesine ve hatta halifeler üzerinde bile hâkimiyet kurmasına yol açmıştır.

Buraya kadar genel hatlarıyla ele alınan Abbâsîler'deki vezirlik kurumunun tarihsel sürecini iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem, 749-833 yıllarını kapsamaktadır ve vezirlik makamında Farslı yöneticilerin baskın olduğu dönemdir. İkinci dönem ise, yönetimde Türk nüfusunun öne çıkmaya başladığı 833-892 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır (Alaslan, 1995: 11). İkinci dönemin ortalarından itibaren vezirliğin giderek zayıf bir kurum haline geldiği ve 936 yılında emîrû'l-ümerâlik müessesesinin ortaya çıkışıyla birlikte sembolik bir hüviyete büründüğü de unutulmamalıdır. Neredeyse beş asır kadar hüküm süren Abbâsîler'in son yüzyılına gelindiğindeyse vezirlik tekrar eski gücüne kavuşmaya başlayacaktır.

1.3.2.1. Vezirlikte Farşlıların Öne Çıktığı Dönem

Bu dönem, Abbâsîler'in kurulmasında önemli katkılar sağlayan Fars kökenli kişilerin vezirlik makamına geldiği dönemdir. Nitekim Abbâsîler'in ilk halifesi belli değilken bile Farşlar, Ebû Seleme el-Hallâl'a "Vezîru Âli Muhammed" nitelendirilmesini yapmışlardı. Bunu takiben 750 yılında ilk halife seçilen Ebû'l-Abbas es-Seffah, vezirlik görevine İran asıllı Ebû Seleme'yi getirmiştir (Alaslan, 1995: 12; Ayaz, 2012: 124; Taberî, 2007: 400; Zeydân, 2012: 202).

İbn Hallikân'dan aktaran Bardakçı, Ebû Seleme'ye vezirlik verilse de onun, konumu bakımından önceki dönemlerdeki danışmanlık derecesinden öteye gidemediğini belirtir. Bunun yanında halifelerin uzunca bir süre yetkilerini paylaşmak istememeleri vezirlerin yönetimde aktif bir rol oynamasına mâni olmuştur. Yönetimin paylaşılması konusuna temkinli yaklaşan bu siyaset tarzı özellikle ilk halife Seffah ve ondan sonraki halife olan Mansur dönemlerinde kendini hissettirir (Bardakçı, 2018: 303). Bu halifelerden sonra devletin siyasi ve idari bütünlüğü önemli ölçüde sağlanmış ve bu gelişmeyle birlikte

Halife Mehdî ve hemen sonrasındaki diğer ilk dönem halifeleri, devlet yönetimine ilişkin tüm işleri vezirlere bırakma konusunda daha ılımlı bir yaklaşım sergilemişlerdir (Hasan, 1991: 71).

Farslılar'ın Abbâsî yönetimi üzerindeki nüfuzunu tespit edebilmek açısından Ebü'l Abbas es-Seffah'ın halifeliği döneminde ona yakınlığıyla bilinen Hâlid b. Bermek ve Bermekîler'e de değinmek yerinde olacaktır. Bermekîler, kaynakların aktardığı kadarıyla Budist dinine mensup bir aile geçmişine dayanmaktadır. Hâlid b. Bermek ise bu aileden gelen ve Müslüman olan ilk kişidir. Bununla birlikte Abbâsîler'in hilafetinden sonra birinci halife Seffah ile oldukça yakın ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Öyle ki halife, Dîvânü'l-harâc ile Dîvânü'l-cünd gibi iki önemli kurumun yöneticisi olarak Bermek'i atamıştır. Bermek aynı zamanda halifenin hususi kâtibi olarak da görevliydi. Bermek'in yönetimde üstlendiği bu önemli vazifeler, onun bazı kaynaklarda vezir olarak zikredilmesine yol açmıştır. Halife Mansûr ve Mehdî dönemlerinde de önemli görevler alan Hâlid b. Bermek, Bermekî ailesinden gelerek İslâm devleti yönetiminde görev alan ilk kişidir (Yıldız, 1992: 517-518)

Abbâsîler döneminde Bermekîler'in en meşhur ve etkili ismi, uzun bir dönem vezirlik görevinde bulunmuş olan Halid b. Bermek'in oğlu, Yahya b. Halid el-Bermekî'dir. Valilik başta olmak üzere birtakım görevler alan Yahya'nın yönetimde yükselme serüveni Halife Mehdi'nin, oğlu Harun'un hocalığı ve kâtipliği görevlerini ona vermesiyle başlar. Kardeşi Halife Mûsâ el-Hâdî'nin ölümünden sonra halifelğe gelen Harun, vezirlik görevine Yahya'yı getirmiştir. Harun Reşid halifelğe gelişinde Yahya'nın aldığı önlemlerin etkili olduğunu ve bu sebeple ona tam yetki verdiğini de ayrıca bildirdi. Bunun dışında Dîvânü'l-hâtem haricindeki bütün divanlar yine Yahya b. Hâlid'e bağlanmıştır. Bir süre sonra bu divanın da Yahya'nın emrine verilmesi, iki vezirliğin birden onda toplanması anlamına geliyordu. Bu gelişmeler Yahya b. Halid'in, dolayısıyla Bermekîler'in devlet içerisinde ne derece etkin bir konuma eriştikleri hususunda dikkate değerdir. Nitekim Yahya, on yedi yıl gibi bir süre vezirlik makamında kalmıştır. Bu yıllar Abbâsî Devleti'nin en parlak dönemi olarak değerlendirilmektedir (Yılmaz, 2013: 251-252).

Abbâsîler'in ilk dönemine damga vuran Bermekî ailesinin devletteki nüfuzu, Halife Harun Reşid'in hac dönüşünde sebebi belli olmayan bir şekilde Yahya'yı görevinden

azlederek cezalandırması ve oğlu Cafer'i idam ettirmesiyle son buldu. Bermekîler'in devlet idaresinden uzaklaştırılmalarında, devlet içerisindeki hâkimiyetlerinin artması ve mal varlıklarının halkı kışkıandıracak seviyeye ulaşması gibi sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca bu hadise öfkeyle verilen bir kararın neticesi değildir. Harun Reşid kendi deyişiyle “gökyüzünde iki güneş” olsun istememiştir (Yıldız, 1992: 519).

Sonuç olarak Abbâsîler'in ilk yılları vezirlik makamında İranlı devlet adamlarının ön plana çıktığı yıllar olmuştur. Ebû Seleme ve Bermekîler dışında önde gelen İran kökenli vezirler arasında Halife Mansûr'un veziri Ebû Eyyûb el-Hûzî, Halife Memûn dönemindeki Fazl b. Sehl, Halife Muktedir'in vezirlerinden İbnü'l Cerrâh ve Halife Mu'temid'in veziri İsmâil b. Bülbül gibi yöneticiler sayılabilir (Turan, 1995: 23).

1.3.2.2. Vezirlikte Türklerin Öne Çıktığı Dönem

Abbâsî Devleti'nin ikinci asrı Arap ve İranlıların yanı sıra Türklerin de vezirlik görevine getirildiği bir döneme tekabül eder. Fakat genel olarak Türklerin bu devletle olan ilişkileri Abbâsî ihtilâli zamanlarına kadar dayanmaktadır. Bu ihtilâl hareketi yavaş yavaş Horasan eyaletinde güç kazanmaya başlamış ve bu yola gönül veren Türk asıllı kişiler arasında Merv ahalisinden Tarhun b. El-Zâî' ilk dikkat çeken isim olmuştur. Tarhun isminin Türk devlet idaresinde çok kullanılan bir unvan olmasından hareketle onun Türk olduğu düşünülmektedir (Yıldız, 2011: 91).

İhtilalde önemli payı olan Türklerden birisi de Emevî halifesi II. Yezid'e karşı mücadele eden komutan Yezîd b. Muhelleb'e intisablı Muhammed b. Sûl'dür. İhtilaldeki gayretlerinden haberdar olan ilk Abbâsî halifesi Seffâh, yönetimi tamamen ele geçirdiği gibi onu Azerbaycan'a vali olarak atamıştır. İlerleyen yıllarda Muhammed'in oğlu ve torunu da devlet dairesinde önemli vazifeler üstlenecektir (Özaydın, 2009: 492; Yıldız, 2011: 92-93).

Abbâsî Devleti'nin ilk asrında İran kökenli Bermekî ve Sehl oğulları gibi yönetimde olumsuz intiba bırakmış unsurlardan ders çıkaran Halife Mu'tasım, devletin bekâsını gözeterek Türk soyundan gelen yönetici ve komutanlara kapılarını açmıştır (Alaslan, 1995: 13). Türk askerlerinin yardımıyla halife olan Mu'tasım'ın devri, Abbâsî idaresinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Nitekim önce Araplar daha sonra da İranlılar devlet yönetimindeki etkinliklerini kaybetmeye başlamış, buna karşın

Türkler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunun yanında Mu'tasım'ın Türk askerî birlikleriyle beraber devletin merkezini Sâmerrâ'ya kaydırması, Türklere karşı olan güvenini açıkça ortaya koyar (Yıldız, 2011: 117-119). Sâmerrâ devri (836-892) olarak bilinen bu dönem, Türklerin devlet idaresinde ve orduda hâkimiyet kurdukları dönemdir (Yıldız, 2011: 124; Ayaz, 2012: 117).

Sâmerrâ devrinde Halife Mütevekkil tarafından vezirliğe atanan Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan bu makama gelen ilk Türk devlet adamıdır. Zamanla vezirlikte üstün bir konuma erişen Ubeydullah'a bu görevinin yanı sıra bir askeri birliğin komutanlığı da verilmiştir. Bu durum onun aynı anda hem vezirlik hem de emirlik vazifesini bir arada yürüttüğüne işaret eder. O devirde böylesine önemli görevlerin aynı kişi tarafından yürütülmesi oldukça ender rastlanan bir durumdur (Yıldız, 2011: 238-239). Ubeydullah sırasıyla Mütevekkil, Mustaîn ve Mu'temid'in halifelikleri zamanında üç ayrı dönem vezirlik yapmış ve toplamda on dört yıl bu görevi yürütmüştür (Aykaç, 1999: 537). Oğlu Muhammed b. Ubeydullah da Halife Muktedir döneminde görev almış vezirlerdendir. Fakat Muhammed'in vezirlik dönemi babasıninkine kadar parlak geçmemiştir. Nitekim o, dönem şairlerinin hicivlerinde rüşvet almak maksadıyla sürekli memur atayan ve azleden bir vezir olarak resmedilmiştir. Onunla birlikte Abbâsî vezirliğinin bozulmaya ve çökmeye başladığı genel kabul gören bir husustur (Aykaç, 1997: 165).

Bu dönemde öne çıkan bir başka vezir de Türk komutanlarından Otamış'tır. Halife Müstaîn'in tahta çıkmasını destekleyen ve bu konuda gayret gösterenlerden olmuştur. Vezirliği de Halife Mustaîn'in dönemine rastlar. Otamış yönetiminde öylesine üstün bir konuma erişmiştir ki onun rızası alınmadan herhangi bir işi yürütmenin çok güç olduğu söylenir (Yıldız, 2011: 241). Bu gibi örnekler vezirlik kurumunun Abbâsîler'de ne derece etkin bir noktaya ulaştığını gözler önüne sermektedir.

Yıldız, Sâmerrâ devrini Türk idarecilerinin ve komutanlarının güç kazandığı dönem olarak ele almakla birlikte bu dönemde bazı halifelerin, devletin güçlü bir dayanak noktası olan Türklere karşı mücadele içerisine girdiklerine de dikkat çekmektedir. Bu mücadelenin arka planında halife üzerinde etkisi devam eden Arap nüfuzun teşvik ve tahriki de göz ardı edilmemelidir. Sâmerrâ devrinin büyük diliminde kimi zaman kanlı bir şekilde süren bu çekişmeler sonucu halifelerin siyasi ve askeri güçlerini, Türklerin ise devlet üzerindeki etkin nüfuzlarını kaybettikleri bir gerçektir (Yıldız, 2011: 133). Bu

mücadelelerden payını alan vezirlik makamının yavaş yavaş etkinliğini kaybetmeye başladığı söylenebilir. Buna ek olarak vezirliğin yeniden etkinlik kazandığı bazı zamanlar olsa da, devletin ilk dönemlerindeki kadar varlık gösteremediği ortadadır. Vezirliğin güç bakımından inişli çıkışlı bir grafik çizmesinde yönetim becerileri zayıf olan kimselerin hilafete gelmesi de etkili olmuş olabilir.

Abbâsîler’de vezirlik kurumuna etki eden bir diğer gelişme Halife Râzi devrinde emîrû’l-ümerâ’lık makamının ihdas edilmesidir. Bununla birlikte vezirlik müessesinin geri plana itildiği görülmektedir. Öyle ki emîrû’l-ümerâlık makamına gelecek olan kişi; başkomutanlık, Dîvânü’l-harâc gibi önemli divanların reisliği, valilerin ve hatta vezirin ataması gibi üst düzey yetkilerle donatılmıştır (Yıldız, 1995: 158).

Sembolik bir mahiyete bürünen vezirlik ise halifenin sarayındaki törenlere iştirak etmekle yetinen bir görev haline gelmiştir. Yaşanan bu köklü değişiklikle birlikte Abbâsîler’de vezirliğin artık önemini yitirdiği ve uzun bir zaman halifenin bile kendi iktidarını kaybettiği dönemler yaşanmıştır. Söz konusu dönemlerde Abbâsî idaresi, 945 yılından 1055 yılına kadar Büveyhîler’in, 1055’ten 1136 yılına kadar Büyük Selçukluların (1040-1308) nüfuzu altında kalmıştır. Abbâsîler’in neredeyse iki asır kadar uzun bir zamandan sonra otoritesini yeniden inşa etmesiyle beraber vezirlik makamı da tekrar güç kazanmaya başlamıştır. Devletin son asrına tekabül eden bu dönemde önde gelen bazı vezirler görev almıştır (Ayaz, 2012: 126-127).

Sonuç olarak ilk kez Abbâsîler’de kurumsal bir müessese haline gelen vezirliğin, yönetimde kimi zaman güçlü kimi zaman zayıf olduğu dönemlerin yaşandığı açıktır. Bunun sebepleri olarak; devletin ilk dönemlerinde halifelerin güçlerini paylaşmak istememesi, iktidar mücadeleleri, yönetim kabiliyeti açısından zayıf kimselerin halifelîğe gelmesi ve emîrû’l-ümerâlık kurumunun ortaya çıkışı gibi etkenler sayılabilir. Fakat her ne olursa olsun vezirlik makamı, Abbâsîler devrinde hakiki bir olgunluğa erişmiş ve bu haliyle kendinden sonra gelen İslâm devletlerine de bir örnek oluşturmuştur.

1.3.3. Abbâsîler’den Sonra Vezirlik

Vezirliğin Abbâsîler’de ortaya çıkışından sonra birçok devlet kendi idari sistemi içerisinde bu kuruma yer vermiş ve böylece vezaretin uygulandığı coğrafya gittikçe genişlemiştir.

1.3.3.1. Sâmanîler’de Vezirlik

819 yılında kurulan ve Abbâsîler gibi bir İslâm devleti olan Sâmanîler, bu benzerliğin de doğal bir sonucu olarak devlet teşkilatlanması bakımından Abbâsîler’in tesirinde kalmış ve dolayısıyla birçok devlet kurumunu onlardan almışlardır (Usta, 2007: 345).

Bu kurumlardan vezirliğe gelince Barthold, Sâmanîler’de vezirliği Hâce-i Büzürg adıyla ele almaktadır. Ayrıca bu memur tüm kalem erbabının yani idari teşkilatlanmanın reisi konumundadır. Bunun yanında Barthold, Sâmanîler’deki vezirliğin babadan oğla intikal eden önemli bir yönü olduğuna dikkat çeker. Ona göre Sâmanîler devrinde bu uygulamanın başka bir örneğine rastlanmaması da ilgi çekicidir. Nitekim o dönemlerde vezirlerin görevinden azledilmesi sonrası genellikle onun hasımlarından olan bir kişi bu göreve gelir ve azledilen vezirin oğlu bu makama ancak birkaç yıl sonra geçebilirdi (Barthold, 1990: 247).

1.3.3.2. Fâtımîler’de Vezirlik

Fâtımîler (909-1171), vezirlik kurumunun en etkili kullanıldığı devletlerin başında gelmektedir. Fakat ilk yıllarda halifelerin, dini liderler olarak bütün işleri bir başına yürüttükleri görülmektedir. Bununla birlikte Mısır’a yerleşen Halife Muiz-Lidînillâh’ın halkla yönetim arasında bir nevi aracı vazifesi görecektir olan “el-vesâta” adındaki bir müessese kurması dikkate değer bir gelişmedir. Bu dönemlerde idare içerisinde yürüttükleri görev bakımından vezire denk kişiler olsa bile Abbâsîler’deki gibi güç kazanmalarını engellemek adına kendilerine vezir unvanı verilmediği görülmektedir (Ayaz, 2012: 133).

Aziz-Billâh zamanında ise artık idare mekanizmasının temelleri iyice oturmuş ve devletin bütünlüğüne dair tedirginlikler ortadan kalkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda halife, Yakub b. Killis’i “el-vezîrû’l-ecel” unvanıyla vezirlik makamına getirmiştir. Ayaz, Yakub b. Killis’in Mısırlı tarihçiler tarafından Fâtımîler’in ilk veziri

olarak kabul edildiğini aktarır. Sonraki yıllarda vezir unvanının kullanılmasına rağmen halifelerden çekinen vezirler, bu unvanı kullanmayı göze alamamışlardır (Ayaz, 2012: 133-134, Seyyid, 1995: 233). Bu unvanın iyice yerleştiği dönem Zâhir-Lii'zâzidîillâh'ın dönemine denk gelir. 1027 yılında Ebü'l Kâsım el-Cercerâî, tenfiz vezirliği görevine atanmış ve bununla birlikte vezirlik artık bir makam haline gelmiştir (Ayaz, 2012: 133-134, Seyyid, 1995: 233).

Bu kısımda vezirliğin, çoğu İslâm devletinde olduğu gibi iki kısma ayrıldığına değinmek gerekir. Bunlar tenfiz vezirliği ve tefvîz vezirliğidir. Fâtımîler'in Mısır'a gelişiyle birlikte bu ikili sınıflandırmadan tenfiz vezirliğinin baskın olduğu görülmektedir. Devletin ikinci asrındaysa tefvîz vezirliği ön plandadır. Bu dönem ayrıca “vezirlerin nüfuz asrı” olarak kabul edilmektedir. Halife Müstansır-Billâh'ın askeri ve sivil bürokrasi dahil olmak üzere devletin tüm idaresini Bedr el-Cemâlî'ye devretmesini takiben Cemâlî, bu unvanla göreve gelen ilk kişi olmuştur (Seyyid, 1995: 233).

Son olarak, “el-melikü'l-efdal”, “el-melikü'l-mansûr” şeklinde ancak sultanlara mahsus olan unvanların vezirlere verilmesi onların kazandıkları yetkinlik derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte vezirler, tam bir hükümdar gibi tek başına karar verme ve dilediklerini yapabilme özgürlüğüne kavuşmuşlardır (Ayaz, 2012: 135).

1.3.3.3. Eyyûbîler'de Vezirlik

Fâtımîler'in bilhassa son devrinde yetki bakımından çok güçlü vezirlerin görevde olduğuna ve bu vezirlerin devlet idaresinde halifelerden bile yetkili bir konuma geldiklerine değinilmişti. Fâtımîler'in son halifesi Âdîd tarafından “el-Melikü'n-Nâsir” unvanıyla göreve getirilen Selâhaddîn Eyyûbî, bahsi geçen vezirlerin sonuncusu ve en önde gelenlerindendir. Aynı dönemde hem Zengî Devleti'nin (1127-1233) kumandanı hem de Fâtımîler'in veziri olan Eyyûbî, bu makama geldikten sonra yavaş yavaş güç kazanmaya başlamış ve Fatimî yönetimini ortadan kaldırarak dönemin idari merkezi Mısır'da hutbeleri Abbâsî halifesi adına okutmaya başlamıştır (Şeşen, 1983: 35-40).

Eyyûbîler'de (1171-1462) devlet kurumları hem Zengîler hem de Fâtımîler'in teşkilatlanma yapısından miras alınarak oluşturulmuştur. Hükümdarın yönetime dair işlerinde en önde gelen yardımcısı vezirdir. Vezir makamına getirilenler genellikle bürokrat sınıfına mensup olan kimselerdir (Şeşen, 1995: 24-25).

Anne-Marie Eddé ise Selahaddîn Eyyûbî'nin hiçbir zaman vezir unvanında bir yardımcısı olmadığına dikkat çeker. Fâtımîler dönemindeki vezirlerin aşırı güce sahip olması ve Eyyûbî'nin de o dönemde vezirliğe gelerek bu durumu tecrübe etmesi, onun vezir unvanına yönelik yaklaşımında etkili olmuş olabilir. Nitekim görev ve yetkileri bakımından neredeyse vezire denk olan Eyyûbî'nin yardımcısı Kâdî el-Fâzıl'ın hiçbir dönemde resmi bir vezir unvanına sahip olmaması konuyla ilgili dikkate değer bir örnektir (Eddé, 2002: 190).

1.3.3.4. Memlûkler'de Vezirlik

Eyyûbîler'den sonra Mısır'da hüküm süren Memlûkler'deki vezirlik kurumu, özellikle devletin ilk yılları dikkate alındığında halefinden esinlenerek geliştirilmiştir. Bunun yanında genel olarak devlet teşkilatlanmasında Abbâsî etkilerinin de olduğu göz ardı edilmemelidir.

Memlûkler'de vezirlikten ziyade nâib-i saltanat vazifesi dikkat çekmektedir. Devletin hüküm sürdüğü dönemlerde sürekli bir vazife haline gelen nâib-i saltanat, vezirliğin bu devirde ikinci plana itilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca nâib-i saltanatın, vezire ait görevlerin büyük çoğunluğunu kendisinde topladığı görülmektedir. Bu kurumun oluşturulmasıyla beraber vezirin sahip olduğu yetkiler sadece mâlî konularla sınırlı kalmıştır (Yiğit, 2004: 94).

Üç dönem fasıllı olarak saltanata gelen Muhammed b. Kalavun, son saltanatı döneminde vezirliği aralıklı olarak iki defa kaldırmıştır. Kalavun'un saltanatından sonra vezirliğin tekrardan kurulduğu bilinse de artık önemini iyice yitirmeye başlamıştır (Ayaz, 2006: 143).

1.3.3.5. Türk-İslâm Devletlerinde Vezirlik

Güçlü bir devlet geleneğine sahip olan Türkler, Müslüman olduktan sonra kendi örf ve adetlerinden kopmadan diğer İslâm devletlerinin teşkilat yapısından faydalanmış ve yönetim alanında kendilerini geliştirmişlerdir. Türklere özgü yönetim anlayışında; bilge, bey ve hatun kişilerle istişarede bulunmak önemli bir devlet geleneğidir. Nitekim ilk Müslüman Türk devletlerinden itibaren vezir, hükümdarın başdanışmanı olarak belirmektedir.

Devrin önemli eserlerinden Dîvânu Lugâtî't-Türk'te vezir kelimesi “Yuğruş” olarak ele alınmıştır. Yuğruş, Karahanlılar (840-1212) merkez teşkilatında hakandan sonra gelen en önemli kişi ve onun en büyük yardımcısıydı (Kaşgarlı, 2005: 706). Bir diğer önemli eser Kutadgu Bilig'de de vezirin ne kadar önemli bir görev yürüttüğüne dair kesitler bulmak mümkündür. Nitekim eserde vezir, hükümdarın halka uzanan eli olarak tarif edilmiştir. Vezirin iyi olması hükümdara rahatlık verir. O ayrıca hükümdarın yüklerini omuzlayan kişidir ve bu vesileyle yönetimde onun en büyük yardımcısıdır. Vezirde olması gereken vasıfların da vurgulandığı eser, vezirin o dönemde ne kadar önemli bir konuma sahip olduğunu ortaya koyar niteliktedir (Hacıb, 2019: 191-197).

İlk Türk İslâm devletlerinden olan Tolunoğulları'nın (868-905) erken dönemlerinde ise vezir adıyla görevli bir memura rastlanmaz. Bunun sebebi olarak Ahmed b. Tolun'un, Abbâsîler'deki tecrübelerinden hareketle vezir atamayı tercih etmemesi gösterilmektedir. Tolun, bunun yerine tüm yetkileri kendi himayesinde toplamayı uygun görmüştür. Buna ek olarak Tolun'un Mısır'da görev almaya başladığı günlerden itibaren yanında bulunan ve bir nevi yol arkadaşı olan Ahmed b. Muhammed el-Vâsî'ti'nin, devlet yönetiminde ayrı bir yeri olduğu da bilinmektedir. Vasîti, sahip olduğu kâtip unvanıyla normal bir vezirin yürüttüğü görevlerin neredeyse hepsini tek başına yürütmüştür. Ahmed b. Tolun'dan sonraki dönemlerde ise vezirliğin daha aktif hale geldiği görülmektedir (Ayaz, 2012: 132).

Bu noktada Tolunoğulları ve İhşidiler'in (935-969) idaresinde önemli görevler yürütmüş olan Mâzerâî ailesini hatırlatmakta fayda vardır. Bu aileye mensup olan Ali b. Ahmed b. İbrahim el-Mâzerâî, Ahmed b. Tolun'un oğlu Hûmareveyh döneminde vezirliğe getirilmiş ve bu görevde kendisine tam yetki verilmiştir (Kırbyık, 2003: 192).

Gazneliler'de (963-1186) de hükümdarın kendisi tarafından göreve getirilen vezirin, divanlardan müteşekkil devlet idaresinin en üst makamında bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla hâcib gibi üst düzey yetkili memurlar vezirin denetimi altında işlerini yürütmüşlerdir (Bardakçı, 2018: 308-309).

1.3.3.5.1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirlik

Büyük Selçuklu Devleti'nin (1040-1157) yönetim mekanizmasındaki en büyük organ Dîvan-ı A'lâ yahut Dîvân-ı Saltanat yani büyük divandır. Vezir bu divana başkanlık

ederdi. Onun için “Sâhib-i Dîvân-ı Saltanat”, “Hâce-i Büzürg” ve “Sâbib” gibi unvanlar verilmiş olsa da vezir daha çok kullanılmaktaydı. Büyük Selçuklular’da vezire ayrıca “Hâce”, “Hâce-i Büzürg” gibi unvanların da verildiği bilinmektedir. Nizâmülmülk için böyle dendiği vakidir (Uzunçarşılı, 1988: 46).

Vezir, hükümdarın üzerindeki en etkin kişiydi ve yalnızca hükümdara karşı sorumluydu. Hükümdarın mutlak vekili olmasından dolayı önemli yetkilere de sahipti. Bunlar arasında; yüksek dereceden memurları atamak veya azletmek, önemli askeri seferlere katılarak orduya komutanlık etmek gösterilebilir (Merçil, 2009: 390).

Devletin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, Gazneliler’in yönetim kadrolarında yetişmiş kişileri vezirlik makamına getirmiştir. Bunun yanında Tuğrul Bey’in vefatına kadar vezirliğini yapan Amîdülmülk Kündürî ve Alpaslan ile Melikşah’ın vezirliğini yürüten Nizâmülmülk’ün esasen kâtiplikten gelmesi de yönetimdeki Abbâsî tesirini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Abbâsî Devleti kadrosunda yer alan vezirler küttâb sınıfından seçilen kimselerdi. Büyük Selçuklu Devleti’nde Abbâsî, Sâmanî ve Gazneliler’in etkisinin yoğun olarak hissedildiği bir diğer husus vezaret makamına getirilen vezirlerin genellikle İran asıllı devlet adamlarından seçilmesi konusudur. Dolayısıyla aslen İranlı olan bu vezirlerin, Selçuklular’da göreve geldikleri zaman daha önce Abbâsîler’de hâkim olan yönetim anlayışını uygulaması kaçınılmazdır Taneri, 1967: 82).

Taneri, Büyük Selçuklu Devleti’ndeki devlet müesseselerinin oluşumundaki bu etkileşimin, Selçuklu’ya olumlu yansıdığını ifade etmektedir. Bu yansımayı, vezirlik başta olmak üzere diğer tüm devlet kurumlarının çok sağlam bir temele oturmuş olması gerçeğinde yakalamak mümkündür. Bu kurumlar sadece bununla kalmayıp Karahanlılar’dan ve Oğuz geleneklerinden de özünü alarak beslenmiş ve nihayet mükemmelleşmiştir. Bu olgunlaşma sürecinden sonra vezirlik artık Büyük Selçuklu Devleti’nden bu dönemde hüküm süren diğer Türk devletlerine intikal edecektir. Nitekim imparatorluk dağıldıktan sonra bile onun selefi olan Harzemşahlar ve Anadolu Selçuklu Devleti’nde Selçuklunun zirveye çıkardığı idari teşkilat modelinin hâkim olduğu görülmektedir (Taneri, 1967: 81-82).

Son olarak Selçuklularda vezaret makamında bulunan yalnızca bir vezir vardır ve devletin yıkılışına kadar bu şekilde devam etmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 92).

1.3.3.5.2. Osmanlı Devleti’nde Vezirlik

Osmanlı Devleti’nde (1299-1922) vezirlik makamı, kuruluş yıllarından beri süregelen bir kurum olmuştur. Nitekim Orhan Gazi, yönetime dair işlerde gerektiğinde yardımına başvurmak için Alâeddin Paşa’yı vezirlik görevine getirmiştir. İlk dönemlerde vezir sayısı birdir. I. Murat zamanında vezir sayısının ikiye çıkmasıyla beraber birinci vezire “vezîr-i âzam” unvanı verilmiştir. Vezîr-i âzama ayrıca sadrazam yahut sâhib-i devlet denildiği de bilinmektedir. Sadrazamlık makamına getirilen ilk kişi Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa’dır (Uzunçarşılı, 1988: 502; İnalçık, 2013: 90).

Osmanlı Devleti’nde seçilen vezirlerin mensubu oldukları sınıflar dönem dönem değişiklik gösterir. Kuruluş devrinde vezirler ve sadrazamlar çoğunlukla ilmiye sınıfından yetişmiş olan Türklerden seçilmiştir. Fakat II. Mehmet’in İstanbul’un fethinden sonra Çandarlı Halil Paşa’yı idam ettirerek yerine devşirme Zağanos Paşa’yı getirmesiyle sadrazamın Türklerden seçilmesi tercihinde önemli bir değişiklik yaşanmıştır (Ortaylı, 2010: 221).

Fatih’in saltanatından sonra vezirliğe, asker kökenli kişilerin getirilmesi de dikkate değer bir diğer gelişmedir. Osmanlı’nın vezir tercihlerinde askeriye sınıfının ön plana çıktığı bu dönemde Memlûkler’in de aynı siyaseti izlediği görülmektedir. Nitekim Memlûkler’in de yönetimde kalemiye sınıfının yerine askeriye sınıfını tercih ettiği bilinmektedir. On sekizinci yüzyılın ilk yıllarında ise diplomatik ilişkilerin önem kazanmasıyla birlikte vezirlerin çoğu reisülküttaplardan seçilmiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısında zaman zaman yeniçeri ağası, kaptan-ı derya ve valilerin de doğrudan vezirliğe atandığı olmuştur. 1795’te yapılan bir ıslahatla birlikte vezirlerin sadece valilerden seçilmesi uygun görülmüştür. 1836’da nezaretlerin ihdasıyla artık başvekil unvanını alan sadrazamın, bu dönemde yetkilerinin çoğunu kaybettiği söylenebilir (İnalçık: 2013: 90-91).

Sadrazamın görevleri dikkate alındığında onun neredeyse bütün devlet işlerinden mesul olduğu söylenebilir. Padişah fermanıyla iş başına gelen sadrazam, padişahın mutlak vekili konumundaydı ve bunun bir alameti olarak mühr-i hümayun yani sultanın mührü

ona verilirdi. Emri altındaki diğer vezirlerse onun danışmanı gibi hareket ederlerdi. Başlıca görev olarak yüksek dereceli memurların atanması ve azlinden sorumluydu. Fatih'in son dönemlerine değin padişahların divana bizzat katıldığı görülürken daha sonraları arz odasının ihdası ile Dîvân-ı Hümâyûn'a başkanlık etme görevi de sadrazama bırakılmıştır. Sadrazam bu divanın yanında haftanın dört günü yapılan ikindi divanına da başkanlık ederdi. Bu divan daha çok şikâyetlerin dinlendiği divan olarak bilinir. Sadrazamın görevini yürüttüğü çalışma yeri ise paşa kapısıdır. Buraya 18. yüzyıldan itibaren bâb-ı âlî denmiştir (Ortaylı, 2010: 221-222; Uzunçarşılı, 1988: 502).

Son olarak vezir sayısındaki artışla birlikte iki ayrı vezir sınıfının ortaya çıktığı görülmektedir. İlki, payitahttaki Dîvân-ı Hümâyûn'un üyesi olan kubbe vezirleri; ikincisi ise eyaletlerde görevli olarak bulunan eyalet vezirleridir.

Buraya kadar ele alınan devletlerin yanında vezirlik kurumunun bulunduğu başka devletler de mevcuttur. Fakat çalışmanın bağlamından kopmamak adına vezirlik uygulamasında daha fazla ön plana çıkan devletler ele alınmıştır. En azından ismen zikretmek gerekirse; Endülüs Emevileri, Karahanlılar, Gazneliler, İhşîdiler, İlhanlılar, Timurlular, Harzemşahlar, Safevîler vezirliğin bulunduğu diğer devletler olarak gösterilebilir.

1.4.Vezirlik Üzerine Yazılan Klasik Eserler

Genel olarak İslâm siyaset sisteminin hilafet/imamet kurumu etrafında şekillendiği söylenebilir. Abbâsîler devrinde güçlenen ve kurumsal bir kimlik kazanan vezirlik de zamanla bu sistemin önemli bir parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla İslâm yönetim düşüncesine dair kaleme alınan çoğu eserde hilafetin yanında vezirliğe de yer verildiği görülmektedir. Hatta yalnızca vezirlik kurumu üzerine müstakil olarak ele alınmış eserler dahi bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında vezirliğe dair başlıca eserler şunlardır:

Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb: Abbâsî devlet adamı el-Cehşiyârî'nin yazdığı eserdir. Bu eser; Sâsânîlerin divan teşkilatını, ilk İslâm devleti zamanından Emevîler'in son dönemlerine kadar görev almış kâtipleri ve Abbâsî Devleti'nin ilk veziri Ebû Seleme ve ondan sonra göreve gelen otuzdan fazla vezirin hayatını anlatmaktadır. Abbâsî devlet müesseselerine dair bilinen en eski eserlerden birisidir. Eser, Halife Harun Reşid ve Bermekî ailesine dair aktardığı bilgilerle de önemli bir yere sahiptir (Fayda, 1993: 236).

Kitabü'l-Vüzerâ: Büveyhîler döneminde yaşamış bir tarihçi olan Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin yazdığı eserdir. Cehşiyârî gibi es-Sâbî de eserinde Abbâsi dönemi vezirlerini ele almıştır. Bunun yanında bazı halife ve devlet adamlarına da yer vermiştir (Avcı, 2008: 340).

Ahlâku'l-Vezîreyn: Büveyhî vezirlerini hicvetmek amacıyla Ebû Hayyân et-Tevhîdî tarafından yazılmıştır. Mesâlibü'l-Vezîreyn ismiyle de bilinmektedir (Kaya, 1994: 156).

Bu eserlerin yanında; Muhammed b. Dâvûd b. El-Cerrah'ın *Kitabü'l-Vüzerâ*'sı, Ebû Mansur es-Seâlibî'nin *Tuhfetü'l-Vüzerâ*'sı, Râmezhürmüzî'nin yazdığı *el-Mubâsatâtü'l-Vüzerâ*, Büveyhî veziri es-Sâhib b. Abbâd'ın *Kitabü'l Vüzerâ* adlı eseri, vezirler ve kadılar yetiştiren Mâkûlâ ailesine mensup olan İbn Mâkûlâ'nın *Kitabü'l-Vüzerâ* isimli eseri, Lisâneddin İbnü'l-Hatîb'in *el-İşâre ilâ edebi'l vizâre* adındaki eseri, Muhammed el Garîr'in *Fevâsilü'l-Cümân fî Enbâi'l-Vüzerâ ve Küttâbi'z-Zemen*'i, son olarak Mısırlı tarihçi Makrîzî'nin *Telkîhu'l-Ukûl ve'l ârâ fî Tenkîhi'l Cülleti'l-Vüzerâ* adlı eseri sayılabilir(Mâverdî, 2019: 26-28). Vezirlik kurumu üzerine yazılan bu eserlere bazı eklemeler yapmak mümkündür. Bunların başında da şüphesiz Mâverdî'nin *Edebü'l-Vezîr* eseri gelmektedir. Fakat bu eser, çalışmanın temel kaynaklarından biri olması sebebiyle ayrı bir başlık altında incelenecektir.

BÖLÜM II: MÂVERDÎ'NİN VEZİRLİK TEORİSİ

2.1.Hayatı

Tam adı ile Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, 364/974 yılında o dönem İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri olan Basra'da dünyaya gelmiştir. Arap kökenli bir aileye mensuptur. Ailesinin gül suyu (mâü'l-verd) işiyle geçimini sağladığı yönündeki bilgiler, ona Mâverdî lakabının neden verildiği hakkında ipucu vermektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda Mâverdî'nin babasının ilmi yönüne dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mâverdî, öğrenimine doğduğu yer olan Basra'da başlamıştır. Abdülvâhid b. Hüseyin es-Saymerî'den aldığı fıkıh dersleri eğitim hayatının başlangıcını teşkil eder. İlerleyen yıllarda Bağdat'a gitmiş, Ebu Hamid el-İsferâyânî ve Muhammed el-Bâfi gibi önde gelen alimlerden dersler almıştır. Hadis alanında da kendisini geliştiren Mâverdî, öğrenimini tamamladıktan sonra Nişabur kenti civarındaki Üstüvâ'da bir süre kadılık yapmıştır. Bu görevin ardından Mâverdî, ilme olan merakının da tesiriyle kalıcı olarak Bağdat'a dönmüştür. Burada fıkıh, tefsir ve ahlak dersleri vermeye başlar. Onun ayrıca hadis rivayet ettiği de bilinmektedir (Kallek, 2003: 180). Mâverdî'nin Bağdat'a yerleşme kararı hiç şüphesiz onun hilafet kurumunu yakından gözlemlemesine ve siyasi görüşlerinin zemininin oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca Mâverdî'nin yaşadığı devir Abbâsî otoritesinin zayıfladığı ve yönetimde Büveyhî hanedanının baskın olduğu bir döneme rastlamaktadır.

Mâverdî'nin siyasi çevreyle olan ilişkilerinin Abbasi halifesi el-Kâdir zamanında başladığı söylenebilir. Şöyle ki Halife Kâdir, Sünnî mezhebinin fıkıhı üzerine kitaplar yazılmasını istemiş ve bunun üzerine Mâverdî, Şafii fıkına dair “el-İknâ” adındaki eserini kaleme almış ve bu gayreti neticesinde halifenin takdirini ve saygısını kazanmıştır. Yâkût el-Hamevî'den alıntıyla Ahmet Güner, Mâverdî'nin, dönemin hükümdarları yanında büyük bir saygınlığının olduğunu ve onun, yönetimin anlaşmazlık halinde olduğu devletlere elçi olarak gönderildiğini aktarır.

Bir diğer Abbâsi halifesi olan el-Kâim zamanına gelindiğindeyse, Mâverdî'nin siyasi olarak yürüttüğü görevler hakkındaki kaynakların nispeten daha zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Kâim'in halifelğe geçtiği gibi biat almak amacıyla Mâverdî'yi,

dönemin Büveyhi emiri olan Ebu Kâlicâr'a elçi sıfatıyla göndermesi onun bu dönemde aldığı ilk görevdir. Sonraki yıllarda Mâverdi, diplomatik ilişkileri yürütmedeki mahareti sayesinde elçi olarak birkaç kez daha görevlendirilmiştir (Güner, 2003: 229-231). Kendisine Halife Kâim döneminde ayrıca fıkıh ilmindeki bilgisi ve derinliğinden dolayı "akda'l-kudât" unvanı verilmiştir. İslâm tarihinde ilk defa Mâverdi'ye verilen bu unvan, "kadıların en üstünü" anlamını taşımaktadır (Kallek, 2003: 180; Sarıbyık, 1996: 9). Akda'l-kudât derece bakımından dönemin önde gelen unvanlarından olan kâdılkudâtlıktan sonra gelmektedir (Özen, 2001: 77).

1045 tarihinde İbnü'l-Müslime vezirliğe getirilince siyasi hayattan uzaklaşan Mâverdi sonraki yıllarda kendini tamamen hocalığa ve kitap yazmaya vermiştir. Bu süreçte önemli eserler kaleme alan Mâverdi, 1058 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Kallek, 2003: 180). İbn Kesîr, el-Bidâye ve'nihâye adlı eserinde Mâverdi'nin nazik, ağırbaşlı ve kibar bir kişiliğe sahip olduğunu belirtir. Diğer bazı kaynaklarda ise onun, güçlü olan kimselerle karşı karşıya geldiğinde bile doğruluktan ödün vermediğine değinilmiştir (Brockelmann, 1991: 869).

2.2.Eserleri

Öncelikle Mâverdi'nin kuvvetli bir ilmi yönü olduğunu vurgulamak gerekir. Bu yetkinliği sayesinde; fıkıh, tefsir, ahlak, dil bilimi ve siyaset gibi birbirinden farklı ilim dallarında birçok eser kaleme almıştır.

Mâverdi'nin vezirlik hakkındaki fikirleri, çalışmanın temel yapı taşlarından birisini oluşturduğu için onun siyasete dair eserlerine yoğunlaşmak yerinde olacaktır. Bu vesileyle Mâverdi'nin diğer konulardaki çalışmalarına, kısa bilgiler eşliğinde ismen yer verilecektir.

İslâmi ilimlere dair başlıca eserleri;

el-A'lâmü'n-Nübüvve(*Delâ'ilü'n-Nübüvve*): Kelâm alanı üzerine kaleme aldığı eseridir.

el-Hâvi'l-Kebir: Şâfiî fıkıhı hakkındaki eseridir.

el-İknâ(*Kitabü'l İknâ*): el-Hâvi'l-Kebir adlı eserinin kısaltılmış hali olarak değerlendirilebilir.

Tefsîrü'l-Kur'ân(en-Nüket ve'l-Uyûn, Tefsîrû'l-Mâverdi): Tefsir alanındaki bilinen eseridir.

Emsâlû'l-Kur'ân: Kur'ân'daki mesellere dair ele alınan bir çalışmadır.

Ahlâk ve hikmet konularındaki eserleri;

Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn: Ahlak alanında ele aldığı en meşhur eserlerinden birisidir. Bu eseri Mâverdi', bizzat talebelere okutmuştur.

Kitâbü'l-Emsâl ve'l-Hikem: Mâverdi'nin bazı hadislerin yanında hikmetli sözler ve beyitlerine yer verdiği eseridir (Kallek, 2003: 184-186).

2.2.1.Siyaset ve İdareye İlişkin Eserleri

el-Ahkâmü's-sultaniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye:

Eserin kaleme alındığı tarihe dair net bir bilgiye rastlanmaz. Fakat Halife Kâdir döneminde yazılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu konuda görüş belirten Gibb eserin, ya Halife Kâdir'in ya da oğlu olan Halife Kâim'in emri üzerine kaleme alındığını belirtir (Gibb, 1982: 152). Bu halifelerin hüküm sürdüğü dönemde Şî-Büveyhîler'in Abbâsiler üzerindeki hâkimiyetinin zayıfladığı bilinmektedir. Buradan hareketle Mâverdi'nin söz konusu eserinin, halifenin isteği üzerine sünîliğin ve hilafetin yeniden güç kazanması amacıyla kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Toplam yirmi bölümden oluşan eser, devletin idari kanadını meydana getiren imamet ve vezaret kurumları başta olmak üzere kadılık ve mahkemeler gibi önde gelen yargı kurumlarına ve zekât, cizye ve haraç gibi mali konulara dair temel meseleler üzerine yoğunlaşmaktadır (Erkal, 1988: 555).

Kavânînü'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk (Edebü'l-Vezir, Kitâbü'l-Vüzerâ):

Bu kitap vezirlik kurumunun titizlikle işlendiği önemli bir çalışmadır. Kitap, öncelikle vezirliğin tanımı ile başlar. Devamında vezirliğin tenfiz ve tefvîz vezirliği olmak üzere iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Bunun dışında eser; vezirde bulunması gereken vasıfları, vezirin görev ve yetkileri ile bu görevi yürütenlere yönelik birtakım nasihatleri içerir.

Vezirliğin sistematik bir şekilde ele alındığı bu eser, Mâverî'nin vezirliğe dair görüşlerini yansıtmaya bakımından önemli ipuçları taşımaktadır. Bu sebeple çalışmada istifade edilen başlıca kaynaklarından birisi konumundadır.

Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer:

Eser iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Genel itibariyle devlet başkanlığının içeriği, yapısı, felsefi arka planı ve işleyişini ele almaktadır. Yazar, kitabın giriş kısmında hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin daha iyi bir duruma getirilmesi amacıyla, eserin bir taraftan dogmatik diğer taraftan pratik bir çalışma olmasını hedeflediğini beyan etmiştir. Bu amaçla kitabında tarihi örnekler sunmuş, bu örnekler üzerinden devletlerin nasıl kurulduğunu ve korunduğunu ve yine devletlerin neden başarısız olduğunu ve yıkıldığını açıklamaya çalışmıştır (Kallek, 2003: 185).

Nasîhatü'l-Mülûk:

Bu eserin Mâverî'ye ait olup olmadığı ihtilaflı bir konudur. Kitabın Mâverî tarafından kaleme alındığını iddia edenlerin aksine Fuad Abdülmün'im Ahmed, bu kitabın Mâverî'ye ait olmadığını belirtmiş ve onun Zeyd el-Belhî'ye ait olabileceğini ileri sürmüştür (Kallek, 2003: 185). Eser hakkında doktora tezi hazırlayan Sarıbiyık, tarafların görüşlerini de aktararak bu ihtilafa dair geniş yer vermiş ve önemli değerlendirmelerde bulunmuştur (Sarıbiyık, 1996: 24-30).

İçerik bakımından ise eser, sultana nasihatlerde bulunmanın önemine ve bunun ulema için önemli bir görev olduğuna değinmektedir. Mâverî bu kitabında siyaseti; nefis, hasse, amme, ekonomi ve savaş-barış siyaseti olarak beş gruba ayırmıştır (Barca, 2012: 9).

Dürrü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk:

Eser, dönemin Büveyhî hükümdarı olan Adudüddeve'ye ithaf edilerek kaleme alınmıştır. İki bölümden oluşan kitabın ilk bölümü hükümdarın ahlâkını konu edinmektedir. İkinci bölümde ise hükümdarın nasıl bir siyaset izlemesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Mâverî, 2019: 13-16).

Mâverdi bu eserinde de vezirliğe dair önemli görüşler beyan etmiştir. Eserin bu yönüyle, çalışmanın temel kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkündür.

Edebü'l-Kâdi

Mâverdi'nin kaza ve adliye idaresine yönelik kaleme aldığı eseridir. Aslında bu eser el-Hâvî kitabının bir bölümüdür. Fakat ondan ayrı olarak da neşredilmiştir. Bu eserde Mâverdi genel olarak kadılık müessesesi üzerinde durur ve kadının maaşından, melikle olan ilişkisine ve adaleti tesis etmek için üzerine düşen görevlere kadar neredeyse her konuyu titizlikle inceler (Sarıbiyık, 1996: 15-16).

2.3.Vezirlik Teorisi

Mâverdi, vezirlik kurumu üzerine özel çalışmalar yapmış bir bilgidir. Kavânînü'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk isimli çalışmasında onun, tamamen vezirlik müessesesi üzerine yoğunlaştığı bilinmektedir. Edebü'l Vezîr olarak da isimlendirilen bu kitap, Mâverdi'nin vezirliğe dair görüşlerini öğrenmek adına önemli bir kaynaktır.

Bu bahiste Mâverdi'nin, Edebü'l-Vezîr kitabının yanında; Dürerü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk ve el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye kitapları da başlıca kaynaklar olarak incelenecektir.

2.3.1.Vezirlik Kurumu ve Mahiyeti

Mâverdi, vezirliğin anlamını üç temel görüş üzerinden değerlendirmiştir. Bu görüşlerden birincisi vezirliğin, ağırlık anlamındaki *vizr* kökünden geldiğini savunur. İkincisine göre bel, sırt anlamlarındaki *ezr* kökünden türemiştir. Üçüncü görüş ise vezirin, sığınak anlamındaki *vezer* kökünden türediğini ileri sürmüştür. Bu görüş de veziri, sultanın gerektiği zaman görüş ve yardımına sığındığı kişi olarak kabul eder (Mâverdi, 2019: 63).

Mâverdi, vezirliğin diğer devlet makamlarından çok farklı bir konuma sahip olduğuna işaret eder. Bu durum vezirin, hem tebaayı yönetip hem de bir sultan tarafından yönetilmesinden diğer bir deyişle hem yönetici hem de yönetilen olmasından kaynaklanmaktadır. Vezir kendine özgü bu yönüyle zatında iki şeyi bir arada bulundurur. Bunlardan ilki itaat edilen kişinin gücüne sahip olması diğeri ise itaat eden

kişinin itaatkârlığını kendinde taşımasıdır. Bunun sonucu olarak vezir, aklının yarısını yönettikleri için, diğer yarısını ise hükümdarı için kullanmak durumundadır. Hem yöneten hem yönetilendir. Bu yönleriyle vezirlik, yükümlülüğünün çok fazla olmasının yanı sıra ifa edilmesi de zor bir görevdir (Mâverdî, 2019: 51).

2.3.2.Vezirlerin Bağlı Kalması Gereken Önemli İlkeler

Din:

Vezir, Allah'ın indirdiği hak dini temsil eden bir mülkün yöneticisidir. Bu sebeple vezirin yegâne rehberi dinidir. Önderi ise yalnızca haktır. Hak ve dine bağlılık, zor ve sıkıntılı işleri hafifletir. Mâverdî bu ilkeye sadık kalabilmek için vezire iki gözetici görevlendirmesi öğüdünde bulunmuştur. Bunlardan birisi, vezir bir başına kaldığı zaman onu ibadete teşvik etmekle görevlidir. Diğeri de veziri gûnahtan sakındırma vazifesini yürüten kişidir. Mâverdî genel olarak dine intisap eden ve onun şiarını benimseyen memleketlerin her zaman galip geleceğine ve uzun ömürlü olacağına işaret etmiştir (Mâverdî, 2019: 52-53).

Adalet:

Mâverdî'ye göre eğer vezir adaletli davranırsa, insanlar itaatte kusur etmezler. Bu ilişki halkı adalete bağlayacak ve onların isyana teşvik etmesini engelleyecektir. Devlet gelirleri de ancak adaletle ve iyilikle çoğaltılabilir. Bu yönüyle adalet, daimî bir yatırımı tesis ederken; zulüm ise devleti alt üst eden bir yıkımı hazırlar. Gelir ve gider, konuşma ve fiiller hususunda da adil davranmak, adalet dairesi içerisinde vezirliğin gereklerindendir (Mâverdî, 2019: 53-55).

Görevi Ehil Olan Kimselere Teslim Etme:

Birilerini keyfi olarak göreve getirmek ya da görevden uzaklaştırmak elbette mümkündür. Fakat bu durum saygın kimselerin itibarını düşürürken; seviyesiz insanların da itibarının yükselmesine yol açacaktır. Vezir için esas olan, görev tayini sırasında fazilet sahibi olanları yakınlaştırmak ve faziletli olmayanları uzaklaştırmak olmalıdır (Mâverdî, 2019: 55-56).

Vaad ile Vaidinde Sadık Kalmak:

Vezir, mükâfatını (vaad) yerine getirmekle yükümlüdür. Korkutma sözünü (vaid) icra edip etmemekte ise serbesttir. Ancak bunda aceleci davranmamak en uygun olanıdır. Vaad, başkasının vezir üzerindeki hakkıyken; vaidin de vezirin başkaları üzerindeki hakkıdır. Dolayısıyla vaidini yerine getirip getirmemek vezirin iradesine bağlıdır (Mâverdî, 2019: 56).

Ciddiyet, Hakkaniyet ve Doğruluk:

Mâverdî, ciddiyet bahsini de hak ekseninde değerlendirmektedir. Bunu ciddiyet ve laubalilik ayrımı üzerinden ele almıştır. Ciddiyet, hakkın yapıcı yönlerindendir. Buna karşın laubalilik ise batılın yıkıcı ciddiyetsizliğinin kaynağıdır. Netice itibarıyla ciddiyet ve laubaliliğin arasındaki fark, hak ile batıl arasında var olan farka eşdeğerdir. Mâverdî buna benzer şekilde doğruluk ilkesini de karşıtı olan yalanla birlikte açıklamaya çalışmıştır. Doğruluk, aklın bir gereği olduğu gibi dinin de esasıdır. Hâlbuki yalan, cehaletin etkisiyle sergilenen davranışlardan kaynaklanmaktadır ve özünde aldatmayı da taşır. Yalan, kişiyi bir fayda sağlayacağı zannına kaptırsa da sonu daima hüsrandır (Mâverdî, 2019: 58-61).

2.3.3.Vezirliğin Sınıflandırılması

Mâverdî, hem Edebü'l-Vezîr hem de el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye eserinde vezirliği iki kısma ayırmaktadır. Birincisi, kalem ve kılıç yeterliliği gerektiren tefvîz vezirliği; diğeri ise fikir ve karar beyan etmekle sınırlı olan tenfiz vezirliğidir.

2.3.3.1.Tefvîz Vezirliği

Tefvîz vezirinin her şeyden önce görev ve yetkileri daha geniştir. Tam yetkiyle donatılmış olan bu vezirler, tenfiz vezirliğinden daha önemli bir konuma sahiptir.

Tefvîz vezirinin tayininde önemli bazı şartlar bulunmaktadır. Mâverdî, bu şartları ele almadan önce genel olarak tefvîz vezirliğine atanacak olan kişinin neseb şartı (Kureyş'ten olma) haricinde halifelikte aranan tüm şartları taşıması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun dışında ilk şart, atanacak olan tefvîz vezirinin müctehid derecesindeki bir hukukçuyla aynı vasıfları taşıması şartıdır. Bu kaide esasen vezirin görüşlerinde keskin, doğru ve güvenilir olması açısından mühimdir. Aranan bir diğer şart, vezirin haraç ve savaş vergisi konularında görevlendirilmesi ihtimaline karşı bu meselelere dair

önceden yeterli bir bilgiye sahip olmasıdır. Kısacası harp ve vergiler hususunda uzman bir kişi olmalıdır. Vezir bu konuları bizzat yürütmenin yerine bu işlerle ilgilenmesi için kendisine nâib de tayin edebilir. Vezirin bu görevi kendisi gibi ehil olan bir kişiye vermesi dikkat edilmesi gereken bir husustur. Dolayısıyla vezirlikte aranan şartlarla vezire nâib olacak kişide aranan şartlar birbirinin aynısıdır. Nâiblik de bir devlet makamı olduğundan dolayı bu makama gelecek olan kişiler de vezir gibi ağır ve önemli şartları taşıyabilecek kimseler olmalıdır. Sonuç olarak bu şartların iyi bir yöneticide bulunması, onun idaresinde yürütülen tüm işlerin tam olması anlamına gelmektedir. Bu şartları tam olarak sağlamayan vezirin iyiliği de bozulmaya meyillidir. Bu noksanlık, yönetime dair işlerin yürütülmesinde bozulmaya, tembelliğe ve gecikmelere yol açar. Bu şartlar Mâverdî'ye göre doğrudan dini şartlar olmasa bile milletin iyilik ve doğruluğa yönelmesine aracı olan dini şartlarla kaynaşmış siyasi şartlardır (Mâverdî, 2015: 63-65).

Vezirliğe dair tüm vasıfları taşıyan kişinin bu göreve layık görülmesi durumunda vuku bulan tayin işlemi halifenin açık beyanıyla yapılmalıdır. Mâverdî'ye göre bu beyan vezirlik vazifesinin bir anlaşmaya (akid) dayalı olmasının bir sonucudur. Anlaşmalar da açık ve yalın sözlerle olmalıdır. Fakat Mâverdî, vezir tayininde hükümdar ve sultanların özel akidlerden yararlandıkları kadar genel akidlerden yararlanmadıklarına işaret etmektedir. Ona göre bu usule başvurulmamasının iki sebebi vardır. Birincisi, hükümdarların genel olarak sözün kısa olanını uzun olanına tercih etmeleridir. İkincisi de, sultan ve hükümdarların vezir tayininde daha açık ve kesin anlam taşımaları sebebiyle daha çok kısa sözleri uygun görmeleridir (Mâverdî, 2015: 65-66).

Mâverdî, geniş yetkilere sahip olan tefviz veziri ile halife arasında kesin bir ayrım yapabilmek için iki şarta uyulması gerektiğini belirtir. Vezirin halife derecesinde mutlak bir yetkili olmaması için birinci şart, kendi işlerinin idaresinde ve bazı atamalar ile görevlendirmelerin öncesinde halifenin görüşünü almasıdır. Uyulması gereken ikinci şart ise, halifenin devleti idare eden asıl kişi olması sebebiyle vezirinin yönetimini sürekli kontrol etmesi ve araştırması şartıdır (Mâverdî, 2015: 68).

Tefvîz vezirinin yetkileri geniş bir yer tutmaktadır. Yargı işlerinde görev alacak hâkimleri tayin etmek, mezalim mahkemelerine bakmak, halkın şikâyetlerini dinlemek, savaş durumunda komutanları tayin etmek tefvîz vezirinin başlıca yetkileri arasındadır.

Vezir kendi sınırları içerisine giren görevleri bizzat yürütmekle birlikte gerekli durumlarda bu görevlere nâib de atayabilir. Mâverdî'nin vezirlik teorisinde, nâibliği de çok yönlü bir müessese olarak ele aldığı göze çarpmaktadır. Genel olarak üç konu dışında halifenin yürüttüğü her işi tefvîz veziri de yürütmektedir. Bunların ilki veliaht tayin etme yetkisidir. Vezir bu yetkiden mahrumdur. Halife, hilafetten azlini halktan isteyebilirken; tefvîz vezirinin halktan böyle bir isteği söz konusu olamaz. Son olarak halife, vezirin atadığı kişiyi azledebilirken; vezirin halifenin atadıkları üzerinde böyle bir yetkisi yoktur (Mâverdî, 2015: 68-69).

Mâverdî, tefvîz vezirinin yürüttüğü görevleri dört grupta ele almaktadır. Bunlar; *akid*, *hall*, *taklit* ve *azil* görevleridir. Akid görevi kendi içinde iki kısıma ayrılır. Birincisi, *tenfiz* yani uygulama; ikincisi ise *ikdâm* yani harekete geçme görevidir. Hall görevi de iki kısımdır. Bunlar da *difâ* ' yani savunma ve *hazer* yani sakınma görevleridir (Mâverdî, 2019: 65).

Mâverdî birinci görev olarak, *tenfiz* yani uygulama görevini incelemektedir. Kalem yeterliliği gerektiren bu görev dört kısımdan oluşur. Birinci kısım, hükümdarın emirlerini yerine getirmektir. Burada vezirin iki önemli görevi vardır. Bunlar, hükümdarın emirlerini eksiklik ve hatalara karşı korumak ve verilen emri süresi içerisinde yerine getirmektir. İkinci kısım, vezirin kendi görüşlerinden hareketle memleket idaresine yönelik yürüttüğü uygulamalardır. Üçüncü kısım, vezirin bazı işlerini yürütmek için görevlendirdiği vekillerin yani nâiblerin uygulamalarıdır. Dördüncü kısım, halkın alışık olduğu geleneklere ve muamelata yönelik uygulamalardır. Bu kısımda Mâverdî, vezirin reaya karşısındaki iki önemli görevinden bahsetmektedir. Bunlar, önde gelen sınıfların isteğine karşı çıkmamak ve kendisini herhangi bir sınıfın kazancına ortak etmemektir (Mâverdî, 2019: 67-69).

Tevfiz vezirinin ikinci görevi, *difâ* ' yani savunma görevidir. Mâverdî, savunma görevini başlıca dört kısıma ayırmıştır. Bunlar sırasıyla; sultanı dostlarına/yakınlarına karşı savunma, devleti düşmanlarına karşı savunma, vezirin kendisini rakiplerine karşı savunması ve son olarak halkı korku ile fitneye karşı savunmadır (Mâverdî, 2019: 71-77).

Mâverdi'nin ele aldığı üçüncü görev, harekete geçme anlamı taşıyan *ikdâm* görevidir. Aynı zamanda vezirin başlıca meziyetlerinden birisi olan *ikdâm*, vezirlikteki yeterlilik ve liyakat şartlarının dayanağı olan görevlerdendir. İkdâm, bir fayda sağlamak ya da bir zararı uzaklaştırmak için yapılır. Fayda sağlamak için yapılan *ikdâm* iki kısımdır; mülkü artırmak için yapılan *ikdâm* ve gelir artırmak için yapılan *ikdâm*. Mülkü çoğaltmak adına yapılan *ikdâm*; ihtiyat, azim ve kimi zaman teşvik ve tehdit unsurları eşliğinde yapılmalıdır. Geliri artırmak için de; adil olmak, ihsanda bulunmak, yumuşak davranmak ve kolaylaştırıcı olmak önemlidir (Mâverdi, 2019: 79-80).

Tefvîz vezirinin dördüncü görevi, *hazer* yani sakınma görevidir. Sakınma, sınırları ve ölçüleri olan bir vazifedir. Eğer bu sınır aşılsa, sakınma olmaktan çıkarak zillete dönüşebilir. Mâverdi, hazeri dörde ayırmıştır. Bunlar Allah'tan sakınma, sultandan sakınma, zamandan sakınma ve düşmanın galibiyetiyle sinsi olanların hilelerinden sakınmadır (Mâverdi, 2019: 83-84).

Mâverdi'ye göre, Allah'tan sakınma görevi, vezirin daima Allah'a itaat etmesini sağlayacaktır. Bu görev iki şeyi yerine getirmekle gerçekleşir. Allah'ın emirlerine riayet etmek ve onun yasakladıklarından kaçınmak. Allah'tan sakınması az olan kişiler ya dini önemsemeyen ya da dinde aşırılığa kaçan kimselerdir. Bu kişiler, dünyada doğru yolu bulamadığı gibi ahirette de hesaba çekilecek olan kişilerdir (Mâverdi, 2019: 84-85). Buradan hareketle Mâverdi'nin ortaya koyduğu vezirlik tasavvurunda, dini sorumlulukların yoğun bir şekilde işlendiği ve ön planda tutulduğu söylenebilir. O, Allah'tan sakınma ödevini bir bakıma vezirin Allah'a karşı kulluk görevlerini hatırlatarak açıklamaya çalışmıştır.

Mâverdi, sakınmanın ikinci kısmı olan sultandan sakınma görevinin üç yolla olabileceğini söyler. Birincisi, gevşemenin ve nazlanmanın getirdiği güvene kapılmamaktır. Çünkü güven, pişmanlığa yol açar. İkinci yol, vezirin sultanın istediği şeylere yardımcı olmasıdır. Eğer sultanın isteği dine zarar verecek nitelikteyse, vezir bu isteğin dine uygun bir alternatifini bularak yumuşak bir şekilde ona önermelidir. Sultandan sakınmanın son yolu ise, vezirin canı ve malı pahasına da olsa sultanı ve onun mülkünü savunmasıdır (Mâverdi, 2019: 85-88).

Sakinmanın üçüncüsü olan zamandan sakınma da dört yolla mümkündür. Birinci yol, zamanın yardımına sığınmamak ve onun genişliğine kanmamaktır. Bu tutum, devamlı bir tedbiri ve hazırlıklı olmayı sağlayacaktır. İkinci yol, iyilik ve hayırda bulunma imkânı doğduğunda bu fırsatı değerlendirmektir. Üçüncü yol, çirkin ve kötü işlerden uzak durmaktır. Dördüncü yol ise, ahiret ve kıyamete hazırlıklı olmaktır (Mâverdî, 2019: 92-94).

Sakinma görevinin sonuncusu şerli ve cahil kimselerden sakınmadır. Mâverdî bu grupta dört farklı insan tipinden bahsetmektedir. Hayırlı ve akıllı olanlar, şer sahibi cahiller, hayırsever cahil kişiler ve akil ancak şer sahibi kimseler. Vezir, hayır sahibi olanlarla yakın ilişkiler kurmalı, şer sahibi cahillerden ise uzak durmalıdır. Hayırsever cahil kimselere karşı tedbirli olmak gerekir. Akil fakat şerli kişilere gelince, bunların hile ve plan yapma kabiliyeti oldukça kuvvetlidir. Bundan dolayı tehlikeli durumlarda istifade edilebilecek kimselerdir. Ancak herhangi bir tehlike durumu söz konusu değilse bu kişilerden de sakınmak gerekir (Mâverdî, 2019: 94-96).

Tefvîz vezirinin beşinci görevi, *taklit* yani atama görevidir. Bu görev başlıca *tedbir tayinleri* ve *takrir tayinleri* olmak üzere iki kısımdır (Mâverdî, 2019: 99).

Takrir tayinleri, ilke ve kuralları belli olmayan durumlarda olur. Bunlar üç çeşit olarak ele alınmaktadır. Birincisi, vezirin bizzat yürütebileceği işlerdeki atamalardır. Vezirin bu türden işleri kendinin yürütmesi daha makbuldür. Çünkü bu işler, vezirin bizzat sorumlu olduğu işlerdir. Ancak zaruret halinde birisi görevlendirilmişse, bu kişi vezirin müsaadesi olmadan yürüttüğü işle ilgili karar alamaz. İkincisi ise, vezirin yetişemediği işlerde yapılan atamalardır. Bu türden işlerde görevlendirme yapılabilir. Fakat görevli kişinin aldığı kararların, vezir tarafından onaylanması ve yine vezir tarafından uygulanması şarttır. Böylelikle görevlendirilen kişi hem karar veren hem de kararları uygulayan olamayacaktır. Bu durumda vekilin yetkilerinin sadece karar vermekle sınırlı olduğu görülmektedir. Üçüncü çeşit atama da vezirin bizzat yetişemediği ve kendisine danışmanın gerekli olmadığı işlerde olur. Bu türden işlerde hem karar alan hem de bu kararları bizzat uygulayan vekil söz konusudur. Fakat bu vekilin üç vasfı taşıması gerekmektedir. Kararları yerine getirecek yeterliliğe, rüşvet ve hıyanetten uzak tutacak güvenilirliğe ve itaati sağlayacak olan bir saygınlığa sahip olmak. Vekil, bunlar haricinde tüm yöneticilerde bulunması gereken üç vasfı daha taşımalıdır: akıl, dine bağlılık ve

sağlam kişilik. Bu şartlardan birinin bile eksik olması atamanın yapılmasına manidir (Mâverdî, 2019: 99-100).

Tedbir tayinleri, ilke ve kuralları önceden konulmuş durumlarda olur. Vezir ve vezirin atadıkları ortaktır. Vezirin görevi yalnızca denetleme, atanan kişinin görevi ise bizzat idare etmedir. Bu türden atamalar gelir-gider idareciliği ile ordu idareciliği olmak üzere iki kısma ayrılır (Mâverdî, 2019: 100).

Gelir ve gider idareciliği vezirin bizzat müdahale etmemesi gereken bir görevdir. Gelirler, saygınlık ve ihtiyatlılık ile korunurken; giderler ihtiyaç ve zaruretlere göre tespit edilir. Buradan hareketle Mâverdî, malların idaresinde görevlendirilecek kişilerde aranması gereken bazı şartlar koymuştur. Gelir idaresinde görevlendirilecek kişilerde beş şart aranır. Bunlar sırasıyla; adaletli olmak, güvenilir olmak, işin gerektiği yeterlilikleri taşımak, yürüttüğü işe her yönüyle hâkim olmak ve muamelede merhametli davranmaktır. Gider (harâc) idaresinde görevlendirilecek kişilerin taşıması gereken şartlar, giderin durumuna göre değişiklik gösterir. Mâverdî bu kısımda giderleri üçe ayırarak şartları da her giderin kendi içerisinde belirtmiştir. Birinci gider, önceden belli olan sabit giderlerdir ve ordu ile orduya eşlik edenlere ödenmektedir. Bundan sorumlu olacak kişide, ücret miktarını ve kime ödeneceğini bilme şartı vardır. İkinci gider, hediyeler ve ihtiyaçlara göre yapılan harcamalardır. Bu işi yürütecek olan görevlide, amirin amaç ve emirlerini bilme şartı aranır. Üçüncü gider kalemi ise, tamamıyla idarecinin yetkisine bırakılmış arızı harcamalardır. Bu giderlerin idaresine atanacak olan kişinin; güvenilir olma, giderlerin harcanacağı yeri bilme, harcamalarda tutumlu olma ve ücret ve parayı ayarında tutma (istislah) gibi şartları taşıması gerekmektedir (Mâverdî, 2019: 101-102).

Tedbir tayinlerinden ikincisi, vezirin orduyu yönetmek için bir vekil tayin etmesidir. Ordu idareciliğine getirilecek olan kişide; askerleri itaat ettirecek saygınlığa sahip olma, fikir ve siyaset sahibi olma, sözü dinlenir olma, mizaç ve ahlaki yönden askerlerle benzer olma, sağlam bir inanca sahip olma ve şartlara uygun davranma olmak üzere altı şartın bulunması gerekmektedir (Mâverdî, 2019: 100-101).

Tefvîz vezirinin altıncı ve son görevi, *azil* yani görevden almadır. Mâverdî, azli iki gruba ayırmaktadır. Birincisi, sebepsiz bir şekilde görevden almadır ki, Mâverdî bunun

siyasetle bağdaşmadığını ifade eder. İkincisi ise, bir sebebe bağlı olarak gerçekleştirilen azildir. Mâverdî bu sebepleri sekiz kısma ayırmıştır. Birinci sebep, görevli kişinin ihanetinin açığa çıkmasıdır. İkincisi, atanan kişinin zayıf olması ve liyakatte kusurunun olmasıdır. Üçüncüsü, görevlinin zalim veya ahmakça davranışlarıdır. Dördüncüsü, görevlinin yumuşaklığı ve heybetinin az olmasıdır. Beşincisi, liyakati tam olan görevlinin ihtiyaç duyulan başka bir işe uygun görülmesidir. Altıncısı, daha liyakatli bir kişinin bulunması sebebiyle görevden almadır. Yedincisi, liyakat sahibi bir kimsenin daha fazla gelir getireceği vaadiyle hali hazırdaki görevlinin makamına talip olmasıdır. Sekizinci sebep ise, bir kişinin herhangi bir göreve garantör sıfatıyla talip olmasıdır. Mâverdî bu durumun adil siyaset ilkesiyle bağdaşmadığını ifade etmektedir (Mâverdi, 2019: 102-105).

2.3.3.2. Tenfiz Vezirliği

Tenfiz vezirliği(yahut mukayyed vezirlik), tefvîz vezirliğine oranla hükmü daha az geçerli olan bir vezirliktir. Bundan dolayı şartları daha hafiftir ve daha azdır. Halifenin emirlerini yerine getirmek ve hükmettiği konuları icra ve infaz etmekle görevli oldukları için bu vezirlerin idari yetkileri ve fikirleri, yalnızca halifenin görüş ve fikirleriyle sınırlıdır. Mâverdî'nin yürütme vezirliği olarak ele aldığı tenfiz vezirliği esasen halife ile halk arasında ve halife ile idareci sınıf arasında aracı olmakla görevli bir kurumdur. İdarecilerin atamalarını, ordunun teçhizini, yeni ve önemli hadiseleri halifeye bildirir. İşlerin yerine getirilmesinden sorumludur (Mâverdî, 2015: 70). Mâverdî, Edebü'l-Vezir kitabında tenfiz vezirinin bu görevlerine ek olarak; görüş bildirme ve danışmanlık, halifeye yardımcı olma, memleket işlerinde gayretli olma gibi görevler de zikretmiştir (Mâverdî, 2019: 108-111).

Tenfiz veziri, başlı başına bir yönetici olmamakla birlikte, kendi başına birtakım işleri yürütmeye de memur değildir. Mâverdî bu vezirliği de fonksiyonlarına göre iki sınıfa ayırmıştır. Bu vezir eğer kendisiyle istişare edilen bir vezirse o zaman *özel vezir* sınıfına girer. Bunun aksine fikirleri istenmeyen bir vezirse o zaman *vezâret-i vâsita* veya *sefâret* gibi isimler alır. Ayrıca yürütme vezirinin atanma gibi bir zorunluluğu da yoktur. Vezirlik makamına gelmesi için yalnızca halifenin izni yeterlidir. Tenfiz vezirliği görevini yerine getirecek olan kişide hürriyet ve bilgi şartları aranmaz. Çünkü

yürütme vezirinin tek başına idare etme, memur atama ve hüküm verme gibi yetkileri bulunmamaktadır (Mâverdî, 2015: 70-71).

Tenfiz veziri temelde iki husustan sorumludur. Birisi halifeye karşı görevlerini yerine getirmek, diğeriye halifenin emirlerini uygulamaktır. Yürütme vezirinin sınırlı sayıdaki bu görevleri yerine getirebilmesi için kendisinde yedi önemli vasfı bulundurması gerekmektedir. Bu vasıflar sırasıyla; emanet, doğru sözlü olmak, tamahkâr olmamak, insanlarla arasında kin olmamak, erkek olmak, zekâ ve anlayış sahibi olmak ile hevâ ehli olmamaktır. Mâverdî, görevlendirilecek olan vezirin halifenin fikirlerine iştirak edecek ve danışmanlık yapacak bir vezir olması durumunu da hesaba katarak sekizinci bir şart daha koşmuştur. Bu şart tecrübe ve ihtisas şartıdır. Mâverdî ayrıca tenfiz vezirliğinin bir kadına verilmesinin caiz olmadığını ifade etmiştir. Çünkü vezirlik azim ve sabır isteyen bir iştir. Bunun yanında kimi zaman vezirin görüşleri de istenmektedir ki kadınlar bu hususlarda zayıftırlar. Bu bahiste dikkat çeken bir başka husus da tenfiz vezirliğini ehl-i zimmetin de yürütebileceği görüşüdür (Mâverdî, 2015: 71-73). Mâverdî, kadın olma ve ehl-i zimmetten olma gibi özel durumları tefvîz vezirliğinde söz konusu dahi etmemiştir. Hiç şüphesiz ki bu durum, tefvîz vezirliğinin yetki ve derece bakımından çok daha önemli bir noktada bulunmasından kaynaklanmaktadır.

2.3.3.3.Tefvîz Vezirliği ve Tenfiz Vezirliği Arasındaki Farklar

a. Vezirlerin Atanmaları Bakımından Farklar

Mâverdî bu farkları altı kısma ayırmıştır:

- Halife, tefvîz vezirini reayası ile alakalı görevleri yürütmesi için atarken; tenfiz vezirini yalnızca kendisine ait olan görevleri yerine getirmesi için atar.
- Tefvîz vezirinin fiilen göreve başlaması için bir akde ihtiyaç vardır. Oysa tenfiz veziri yalnızca sultanın emirlerini yerine getireceği için herhangi bir akde gerek yoktur.
- Tefvîz veziri yürüttüğü işlerden sorumludur. Fakat tenfiz vezirinin herhangi bir işle ilgili sorumluluğu yoktur.
- Tefvîz veziri göreve açık bir beyanla geldiği için görevden alınması da açık bir beyanla yapılır. Dolayısıyla tefvîz veziri kendi başına görevi terk etmekle görevi

bırakmış olmaz. Bunun aksine tenfiz veziri, emirleri yerine getiren konumunda olduğu için görevi terk etmesi halinde azledilmiş olarak kabul edilir.

- Tefvîz veziri, görevden alınmadıkça görevi terk etse dahi azledilmiş kabul edilmez. Çünkü yürüttüğü işler ona bir emanet olarak verilmişti. Dolayısıyla bu emaneti sahibine teslim etmesi şarttır. Tenfiz veziri ise işi terk etmesi ve işten uzak kalması durumunda azledilmiş sayılır. Çünkü bu vezire verilmiş herhangi bir emanet söz konusu değildir.
- Tefvîz veziri, kalemle kılıcı gerektiren işlerden sorumlu olacağı için onun bu hususlarda yeterliliği olmalıdır. Fakat tenfiz vezirinin bu konularda yeterliliğe sahip olması gerekmez. Onda aranan şartlar her yönetici ve liderde bulunması gereken şartlardır. Bunlar da altı kısımdır; azamet sahibi olmak, minnet, gayret, iffetli olmak, mürüvvet ve keskin görüşlülük (Mâverdî, 2019: 112-113).

Mâverdî bu farkları açıkladıktan sonra önemli bir tespitte bulunmuştur. Ona göre, Farsların vezirleri çoğunlukla tenfiz veziriyken; Müslüman devletlerde görev alan vezirlerin çoğu tefvîz veziridir.

b. Vezirlerin Yetkileri Bakımından Farklar

Mâverdî, tefvîz vezirliği ile tenfiz vezirliği arasında dört tane yetki farkı olduğunu belirtmiştir:

- Tefvîz veziri kendi başına hüküm verebilme gücüne sahiptir. Keza mezâlim mahkemelerinde yargı işlerine bakması bunun en önemli örneklerindendir. Tenfiz veziri ise böyle bir yetkiye sahip değildir.
- Tam yetkili olan tefvîz veziri devlet işlerinde görev alacak olan idarecileri tayin eder. Yürütme vezirinin bu türden bir tayin yetkisi yoktur.
- Tefvîz veziri tek başına orduyu sevk ve idare edip savaşa hazırlarken; tenfiz veziri bu yetkiye sahip değildir.
- Tefvîz veziri hazine mallarından harcamalar yapabilmenin yanında, hazine adına mal ve gelir toplama yetkilerine sahiptir. Tenfiz vezirinin ise böyle bir yetkisi de bulunmamaktadır (Mâverdî, 2015: 73).

c. Vezirlikte Aranan Şartlar Bakımından Farklar

Mâverdî bu farkları da dört gruba ayırmaktadır:

- Tefvîz vezirliğinde hürriyet şartı aranmaktadır. Tenfiz vezirliğinde bu şart yoktur. Mâverdî, bir kölenin bile yürütme veziri olabileceğini söylemiştir.
- Tefvîz vezirinin Müslüman olması şarttır. Buna karşın tenfiz veziri Müslüman olmak zorunda değildir.
- Tam yetkili vezir şer'î hükümleri bilmekle mükelleftir. Fakat tenfiz vezirliğinde bu gerekli değildir.
- Tefvîz veziri, orduyu sevk ve idare etme yetkisine sahip olacağı için harp hukukuna; hazineye dair yetkileri bulunduğu vergi hukukuna; idareye ilişkin yetkileri sebebiyle de amme hukukuna dair bilgi sahibi olmak zorundadır. Tenfiz vezirinin ise bunları bilmesi şart değildir (Mâverdî, 2015: 74).

Mâverdî, ele alınan bu üç grup ayrılığın dışında tefvîz vezirliği ile tenfiz vezirliğinin haklar ve şartlar açısından birbirine denk olduğunu belirtmiştir.

2.3.4.Haklar ve Ahitler

Hem tefvîz vezirliği hem de tenfiz vezirliği haklar ve ahitler konusunda ortaktır. İlk önce incelenecek olan haklar bahsinde Mâverdî yalnızca sultanın veziri üzerindeki haklarına yer vermiş, vezirin sultan üzerindeki haklarını ise tefvîz vezirinin sakınma (hazer) bahsinde özel olarak ele almıştır. Buradan hareketle genel olarak haklar bahsini, sultanın vezir üzerindeki hakları ve vezirin sultan üzerindeki hakları olmak üzere ikiye ayırmak uygun görünmektedir.

Sultanın vezir üzerindeki hakları;

- Vezir, görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmeli ve devlet idaresinde daima gayretli olmalıdır
- Vezir, yorgunluk hissetmemeli ve zorluklara katlanmalıdır. Kızgınlık ve öfke anında sabırlı olmalıdır.
- Sultanın iyiliklerine teşekkürle karşılık vermeli, kötü davranışlarında da onu mazur görmeyi bilmelidir.
- Vezir, sultanın bilinmeyen güzel yönleri varsa bunları açığa çıkarmalı ve kötü yönlerini ise daima gizlemelidir.
- Vezir, sultana itaat ederken halis niyetli olmalı ve bundan hiçbir zaman taviz vermemelidir.

- Vezir, sultanın bazı kimselerle samimiyet kurarak onları dost edinmesi ve kimilerini makam bakımından alçaltılıp, kimilerini de yükseltmesi gibi durumlarda sultanla mücadele etmemelidir.
- Kendini derece bakımından sultanla bir tutmamalı ve görünüşünü de sultana benzetmekten kaçınmalıdır.
- Şartlar ne olursa olsun her zaman sultan için çalışmalı, onun lehine olacak yollar aramamalıdır (Mâverdî, 2019: 115-117).

Vezirin sultan üzerindeki hakları;

- Sultan, vezirinin idari işlerine yardımcı olmalıdır. Bunu dört şekilde yapabilir; vezirinin elini güçlendirmek, kararlarını onaylamak, bir ihtiyacı varsa gidermek ve başkalarına vezirinin aleyhine fırsat vermemek.
- Sultan, vezirine dört hususta güven vermelidir. Haksız yere cezalandırmamak, ihanet etmedikçe malına göz dikmemek, düşük derecedeki birisini önüne geçirmemek ve vezirine karşı düşmanlık edene fırsat vermemek.
- Sultan, dört konuda vezirini korumalıdır. Bunlar sırasıyla; niyet okuma yoluyla vezirini suçlamamak, yöneticiliğinde bir sıkıntı meydana gelmedikçe vezirin yerine başka birisini getirmemek, kader ve kaza neticesinde vuku bulan hadiselerden dolayı veziri suçlamamak ve kaldıramayacağı yükleri vezire yüklememektir (Mâverdî, 2019: 89-91).

İki vezirlik için de ortak olarak ele alınan bir diğer konuya ahitlerdir. Mâverdî bu bahiste vezirler için tavsiye niteliği taşıyan on üç tane nasihate yer vermiştir.

Allah'a ve sultana itaat, yardımcılarını sınamak, nefsi kötülüklerden arındırmak, boş vakitleri değerlendirmek, merhamet ve tevazu sahibi olmak, şükretmek ve sabırlı olmak, ihsanda bulunmak ve ihtiyatı da elden bırakmamak, kararları alırken istişare etmek, sırları muhafaza etmek, özünde nifak barındıran övgülere aldanmamak, sultanın övgüsüne ve reayanın teşekkürüne itimat etmek, insanların ihtiyaçlarını karşılamak, mazlumların bedduasından kaçınmak ve şehvetten uzak durmak, Mâverdî'nin vezirlere yönelik başlıca tavsiyelerdir (Mâverdî, 2019: 119-131).

2.3.5.Vezirlerin Tayini ve Görevden Alınması

Mâverdî, vezirlerin tayini ve azli konularını da hususi olarak ele almıştır. Ona göre sultanın topluma yönelik işler için bir veya daha fazla tenfiz veziri ataması caizdir. Fakat bu işleri sevk ve idare edecek olan birden fazla tefvîz veziri ataması mümkün değildir. Mâverdî, devlet idaresinde aynı anda iki halifenin olamayacağı gibi iki tane de tefvîz vezirinin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Fakat halife, iki tefvîz veziri tayin ettiyse bu vezirlerin tayin durumu üç gruba ayrılır:

- İki vezirin de bütün işleri yürütmeye tam bir yetkiyle görevlendirilmesidir ki Mâverdî böyle bir tayini uygun görmemektedir.
- Atanan iki vezir de işleri yürütürken ortak bir şekilde hareket eder. Dolayısıyla vezirlik sadece birine mahsus değil aksine ikisininindir.
- Atanan vezirler işleri sevk ve idarede ortak hareket etmez. Birinin yürüteceği iş diğerinkinden ayrılmaktadır. Görev dağılımı iki şekilde gerçekleşir. Birincisi, her iki vezire de ilk bakışta genel gibi görünen fakat yürütmesi özel bir ilgi gerektiren işler verilir. Bir vezire devletin doğu bölgesinin; diğerine ise batı bölgesinin sorumluluğunun verilmesi bu duruma bir örnektir. İkincisi ise, iki vezirin de farklı alanlarda görevlendirilmesi şeklinde gerçekleşir. Vezirlerden birisini harp işlerine, diğerini ise vergi işlerine tayin etmek bu türden bir atamadır. Mâverdî bu şekilde yapılan tayinlerin mümkün ve muteber olduğunu ifade etmiştir.

Bunun dışında halifenin aynı anda hem tefvîz veziri hem de tenfiz veziri ataması mümkündür. Tefvîz veziri mutlak bir yetkiye sahipken; tenfiz veziri sultanın emirlerinin dışına çıkamamaktadır. Tefvîz veziri azledilmiş olan bir memuru tekrar göreve getirebilir ve atadığını azledebilir. Fakat tenfiz vezirinin böyle bir atama ve azletme yetkisi yoktur. Halife tenfiz vezirini azledince onun emrinde çalışan memurlar kendiliğinden azledilmiş olmaz. Ancak tefvîz vezirinin azledilmesi durumunda onun sadece yürütme işleriyle ilgilenen memurları azledilmiş sayılır. Bunlar dışındaki işçi ve idareciler azledilmez. Yine tefvîz veziri kendisine nâib tayin edebilirken; tenfiz vezirinin böyle bir hakkı bulunmamaktadır. Halef tayin etme konusunda ise, her iki vezir eşittir. Yani halife, halef tayininden men etmedikçe iki vezirin de halefini tayin etme yetkisi bulunmaktadır (Mâverdî, 2015: 74-77).

Mâverdî, hükümdarların vezir seçiminde titiz davranmaları gerektiğine de özellikle vurgu yapmıştır. Hiç şüphesiz vezirler sultanın en önemli yardımcılarıdır. Onların iyi olması durumunda işler iyi, kötü olması halinde ise işler kötü olacaktır. Netice olarak sorumluluk hükümdarın kendisindedir. Bu yüzden hükümdar, vezirlerini sıkı bir şekilde denetlemeyi de ihmal etmemelidir. Nitekim vezirler, iktidarın dayanaklarıdır ve devleti ayakta tutacak olan kimselerdir (Mâverdî, 2019: 17-74).

BÖLÜM III: MÂVERDÎ'NİN VEZİRLİK TEORİSİNİN ARKA PLANI VE DEĞERLENDİRME

Mâverdî'nin başlıca Edebü'l-Vezir kitabında ortaya koyduğu vezirlik teorisi onun yönetim düşüncesi hakkında oldukça önemli ipuçları taşımaktadır. Bu kısımda Mâverdî'nin düşüncesinde vezirlik kurumunun niçin gerekli olduğu ve vezirlik kurumuyla neyin amaçlandığı sorularından hareketle, dolayısıyla onun vezirlik teorisini merkeze alarak öngördüğü siyaset modeli ortaya konmaya çalışılacaktır.

3.1.Vezirlik Kurumunun Gerekliği

Mâverdî, hilafet teorisinde olduğu gibi vezirlik teorisini de Kur'an'dan delillerle destekler. Tâhâ suresinde yer alan; “Bana kendi ailemden bir de biraderim Harun’u vezir ver. Onunla sırtımı kuvvetlendir. Onu işimde ortak yap.”(29-30) ayetleri Mâverdî'nin delil olarak gösterdiği ayetlerdir. Buradan hareketle Mâverdî, peygamberlikte caiz olan böyle bir görevin halifelikte evleviyetle caiz olduğu hükmüne varır (Mâverdî, 2015: 63).

Mâverdî'nin vezirliğin kaynağını Kur'an'a dayandırması ilk bakışta kuruma dinsel açıdan bir meşruiyet kazandırma çabası olarak görülebilir. Mâverdî bundan da öte, az önce değinilen ayetlerdeki; “...Onunla sırtımı kuvvetlendir. Onu işimde ortak yap” ayetlerine dikkat çekmektedir. Görevli bir vezirin oluşu, *halifenin kuvvetlenmesi* anlamına gelir. Vezir de halifenin işlerine ortak olmak için vardır. Burada iki önemli nokta dikkat çekmektedir: *vezirle güç kazanan halife ve halifeye ortak olan vezir*.

Mâverdî burada esasen vezirliği, hilafetin tamamlayıcı bir parçası olarak görmektedir. Rayyıs da bununla paralele olarak, imamın yanında bir yahut daha fazla sayıda bulunan vezirlerle istişare ederek görüş birliğine varılmasının, tutarlı ve güçlü bir yönetime zemin hazırlayacağına işaret etmiştir (Rayyıs, 1995: 241). Mâverdî'nin birbirini tamamlayıcı bir yönetime işaret eden yaklaşımını aynı zamanda yönetimdeki güç dengelerini yeniden düzenleme çabası olarak da yorumlayabiliriz. Nitekim J. Donohue, Büveyhîler döneminde devlet idaresindeki hiyerarşide derin bir değişimin yaşandığını ve daha önceki dönemlerde halife, vezir ve emir şeklinde olan hiyerarşik sıralamanın; emir, vezir-kâtip ve nominal halife şekline dönüştüğünü belirtir (Donohue, 2003: 131). Öyle ki halifenin sözü yalnızca kendi sarayında geçer olmuş, vezir ise idareye tümüyle

hâkim olan Büveyhîler'e karşı sorumlu hale gelmiştir (Hodgson, 2017: 45). Mes'ûdî de bununla paralel olarak, yönetimde Büveyhî nüfuzunun olduğu dönemde halifelik ve vezirliğin otoritelerinin sorgulandığını ve bu kurumların yürütme gücünden yoksun bir durumda olduğunu aktarır (Mes'ûdî, 2004: 252).

İşte bu siyasi gerçeklikler ışığında Mâverdî, Kur'an'dan getirdiği delillerle vezirliğin gerekliliğine işaret ederek aslında pasifize edilmiş olan hilafete yeniden işlerlik kazandırma çabasıdadır. Nitekim el-Ahkâmü's-Sultaniye eserinde halifenin önemli idarecilerini sıralayan Mâverdî'nin, ilk başta vezirleri daha sonra emirleri ele aldığı görülmektedir (Mâverdî, 2015: 62).

3.2.Vezirlik Kurumunun Amacı

3.2.1.Düzenin Tesisi

Sünni siyaset düşüncesinde yönetim olgusunun toplumsal düzeni sağlamada öncü bir role sahip olduğu bilinmektedir. Bu anlamda yönetimin ana aktörlerinden birisi olan vezirlik kurumunun da siyasi ve toplumsal nizam arayışında oldukça hayati bir konumda bulunduğunu belirtmek gerekir. Mâverdî, yönetim ve düzen arasındaki bu ilişkiyi daima dikkate almış ve vezirlik teorisini işlerken düzenin tesis edilmesinde vezirin başlı başına sorumlu kişi olduğuna işaret etmiştir. Ona göre ülkenin düzenini sağlama işi vezire bırakılmıştır. Eğer bir düzensizlik söz konusu olursa bu vezirden bilinir ve bundan dolayı hesap verme zorunluluğu vardır (Mâverdî, 2019: 51).

Mâverdî vezirlik kurumuyla memleketin dirliğini ve düzenini sağlamayı amaçlamaktadır. Vezir, devletin düzeni için vardır. Bunun yanında Mâverdî, vezirin düzeni sağlaması varsayımından yola çıkarak düzen konusunda oldukça önemli bir yere değinir: “Vezir sultana karşı haddi aşmamalıdır.” (Mâverdî, 2019: 52). Mâverdî bu tavsiyesiyle, Abbâsî Devleti'nde bir dönem halifenin otoritesi için tehdit unsuru olarak görülen Bermekî tecrübesini hatırlatmaktadır. Nitekim Bermekîler; sapkın görüşlü kimseleri iktidara getirmek, Şîî bir iktidar kurmak niyetiyle Sünni hilafeti yıkmak gibi memleketin düzenini tehdit eden düşünceleri sebebiyle yönetimden uzaklaştırılmıştı (Laoust, 1999: 96). Mâverdî böylece düzeni sağlayan vezirin sadakatine de dikkat çekmiş ve bununla vezire yetki alanının sınırlarını hatırlatmıştır. Vezir düzeni

sağlamakla kendisine yetki alanı oluşturmaz. O başlıca düzeni sağlamaktan sorumludur.

Mâverdî, *Edebü'd-Dünya ve 'd-Din* eserinde de yönetimin temel hedeflerinden biri olan toplumsal düzene odaklanmış ve bu hedef doğrultusunda altı şeyin gerekliliğine değinmiştir; *din, güçlü idareci, adalet ve hakkaniyet, emniyet ve güven, geçim darlığını önleme ve ucuzluk, ömrü aşan emel ve hikmetler* (Mâverdî, 2018: 256). Görüldüğü üzere Mâverdî, “güçlü idareci” profilini düzenin olmazsa olmaz bir parçası olarak kabul etmektedir. İnsanların düzen bozucu eylemlerden kendilerini alıkoymada din faktörünün tek başına yeterli olmaması, Mâverdî’yi güçlü yönetici üzerine özel bir vurgu yapmaya itmiş olmalıdır. Onun siyaset teorisinde, güçlü idareci profili olarak merkeze aldığı halife, vezirlik kurumunu da güçlü bir idareciye emanet eder. Nitekim vezir, halifeden aldığı yetkiyle devleti idare etmekten sorumlu yegâne kişidir.

3.2.2.Yürütmede İstikrar Arayışı

Mâverdî’nin Abbâsîler’de tanıklık ettiği dönem halifenin otoritesinin çatırdadığı bir zamana denk gelmektedir. Henüz emîru’l-umerâlık kurumunun yeni yeni kurumsallaşmaya başladığı bir dönemde halifenin otoritesinin yavaş yavaş sorgulanmaya başladığını görmekteyiz. Bu durum Bağdat idaresine bağlı bazı hanedanlıkların da ortaya çıkışına imkan sağlamıştır. Bunlar arasında Büveyhîoğulları en etkili olarak zikredilebilir (Polat, 2019: 91). Öyle ki hem dini hem de siyasi gücü elinde bulunduran halife, Büveyhîler’in baskıları neticesinde fiili iktidarını kaybetmiş ve yürütme gücü Büveyhî emirlerinin eline geçmiştir (Rosenthal, 1996: 42). Halife ve emir arasında gerçekleşen ve emirlerin lehine sonuçlanan bu güç mücadelesi, yürütmenin diğer bir aktörü olan vezirlik kurumuna da etki etmiştir.

İlk olarak, Bağdat’ta Büveyhîler’in iktidarı ele geçirmesini takip eden on yıl vezir unvanı ne halife ne de emir tarafından hiçbir devlet görevlisine verilmedi. Bunun yanı sıra vezir ataması yapmayan Büveyhî emirinin ilginç bir şekilde halifenin de vezir tayin etme hakkını elinden aldığı görülmektedir. Bu dönemde Büveyhî emiri olan Müizzüddeve, yürütmeye ilgilenecek olan kişileri ilk başta vezir yerine kâtip sıfatıyla atamayı tercih etmiştir. Yetkileri bakımından ele alındığında bu kişilerin de yetkili bir vezir gibi hareket ettiğine ayrıca değinilmelidir (Hacıyev, 2012: 216-217).

Bu süreçte halifenin vezir atama yetkisinin elinden alınması hadisesini, bir başka çarpıcı uygulama olan veziri emirin ataması hadisesi takip etmiştir. Müizzüddeve, muhtemelen halifenin vezirinin bulunmaması durumunun normal karşılanmasıyla beraber kâtip olarak atadığı el-Mühellebî'ye, belirli bir süre geçtikten sonra resmen vezir unvanını vermiştir (Aycan, 2006: 512).

Büveyhîler döneminde vezir atamalarında meydana gelen değişikliklerin yanı sıra bazı yapısal değişikliklerden de bahsedilebilir. Bunlardan en önemlisi atanan vezir sayısındaki artışlar olarak göze çarpar. İlk olarak aynı anda iki vezirin tayin edilmesi dikkat çekmektedir. Burada ataması yapılan her iki vezirin de aynı makamı işgal ettiğinin altını çizmemiz gerekir. Fakat vezirler, birisi Irak diğeri Fars olmak üzere farklı bölgelerde görevlendirilmiştir. Büveyhîler bir süre sonra iki vezirle yetinmeyip bir vezir daha görevlendirmiş vezir sayısını üçe kadara çıkartmıştır. Bu durumda üçüncü vezir de Rey bölgesinden sorumlu olmuştur. Büveyhîler zamanında vezirlik kurumunda meydana gelen bir diğer önemli gelişme ise, makama Hristiyan bir kişinin getirilmesi olmuştur (Polat, 2019: 94).

Görüldüğü üzere Bağdat'ta Büveyhîler'in hâkim güç olmasıyla beraber yürütmede de dengeler değişmiştir. Bu değişikliğin yürütmeyi giderek istikrarsızlaştırdığı açıkça ortadadır. Nitekim çalışmamızın merkezini oluşturan vezirlik kurumu, dönemin siyasi ortamı dikkate alındığında keyfi atamaların oldukça sık gündeme geldiği bir kurum halini almıştır. Bu konuda oldukça çarpıcı örneklerle rastlamak mümkündür. Keza Müizzüddeve'nin oğlunun saray baş aşçısını vezirlik makamına getirmesini burada zikredebiliriz (Mez, 2014: 117). Sonuç olarak Abbâsîler'de hâkim ve meşru tek otorite konumunda bulunan halife, pratikte bu hakimiyetini kaybetmiş ve bu da vezirlik kurumu başta olmak üzere yürütme mekanizmasında zincirleme bir şekilde istikrarsızlık ve yönetimde keyfilik olgularının derin krizlere yol açması hadisesini beraberinde getirmiştir.

Mâverdî'nin de Abbâsî Devleti'nin yönetiminde söz konusu olan bu istikrarsızlığı vezirlik kurumu aracılığıyla çözmeye çalıştığı açıktır. Vezirlerin sık sık değiştirilmesi, yetki alanlarında sürekli güncellemeler yapılması, birden çok vezirin göreve getirilmesi, Hristiyan vezirlerin atanması Mâverdî'nin vezirlik teorisini inşa ederken özellikle tartıştığı meselelerdir. O, vezirlik kurumunun yürütmedeki vazgeçilmez rolünün farkına

varmış ve istikrarlı bir yürütme için vezirliğin kurumsal kimliğinin kalın çizgilerle belirlenmesi gerektiğine inanmıştır. Peki Mâverdî'nin bu konudaki çözüm ve önerileri nelerdir?

3.2.2.1.Halifenin Atadığı Vezir

Her şeyden önce Mâverdî'nin ortaya koyduğu vezir oldukça güçlü bir konuma sahiptir. Veziri güçlü kılan başlıca etken ise hiç şüphesiz halife tarafından atanıyor olmasıdır. Dolayısıyla elde ettiği gücün kaynağı halifedir. Nitekim halifelik kurumu dikkatle incelendiğinde en zayıf dönemlerinde bile bazı devlet ve hanedanlıkların kendilerini meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Bu konu hakkında uzunca bir tartışma yürüten Abdülaziz ed-Dûrî, Büveyhîler'in hilafet makamını siyasi nedenlerden dolayı kabul etmek durumunda kaldıklarını, her ne kadar siyasi gücü ellerinde tutsalar da halifenin halk üzerindeki dini karizmasını muhafaza etmesine hiçbir şekilde engel olamadıklarını belirtir. Buradaki temel sebep hiç şüphesiz halkın Sünni olmasıyla alakalıdır. Sünniler üzerindeki hâkim paradigma ise, şeriatı temsil eden halifenin mutlak otorite sahibi olduğu düşüncesidir (Dûrî, 2019: 74). Kaldı ki halife devleti yöneten meşru güç konumunda iken, Büveyhîler zor kullanarak yönetimi ele geçiren bir hanedanlık olarak belirmektedir.

Buradan hareketle denilebilir ki Mâverdî, halife tarafından atanan vezirin halk nezdinde de bir karşılık bulacağını farkındadır. Bu durum toplumda güven ortamının oluşması için zemin hazırlayacak, toplumsal kriz ihtimalini düşürerek istikrarın sağlanmasında da etkili olacaktır. Nitekim Şii Büveyhîler'in atadığı vezirlerin Sünni halkta karşılık bulması oldukça güç bir durumdur. Vezir ise halife tarafından atandığı gibi yine halife tarafından görevden alınır.

3.2.2.2.Vezirin Tek Olması

Mâverdî, tefviz vezirliği özelinde vezir sayısıyla alakalı önemli bir değerlendirmede bulunmuştur: Vezir tek olmalıdır. Mâverdî bu öneriyi çok muhtemelen Büveyhî hakimiyeti dönemindeki uygulamalardan hareket ederek sunmuştur. Bu dönemde iki hatta kimi zaman üç vezirin aynı anda görevde olduğuna değinmiştik. Bu uygulama vezirin yürütme gücünü sınırlandıran bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan

vezirlik kurumu, yetki alanları kesin sınırlarla çizilmedikçe güç paylaşımının mümkün olmadığı bir müessesedir.

Büveyhî dönemi uygulamaları dikkate alındığında vezirlik, atamaları keyfi yapılan ve vezirden vezire yetki ve sorumlulukları sürekli değişen bir yapı halinde işlemiştir. Hatta bu dönemde vezirlik yerine kâtiplik makamı üzerinde daha çok durulduğu ve bundan dolayı da katipliğin daha fazla geliştiği kaynaklarda ifade edilmektedir (Polat, 2019:93). Dolayısıyla oldukça zayıflamış bir halde bulunan vezirlik kurumu, keyfi atama ve görevlendirmelerle yürütmenin işleyişine katkı sunmaktan uzak bir müessese olarak kalmıştır.

Mâverdî'nin el-Ahkâmü's-Sultaniye kitabında halifenin tekliği konusunda olduğu gibi vezirin de tek olması gerektiği konusu hakkında genişçe bir tartışma yürüttüğünü biliyoruz. Bu konuda vezir halifeden çok da farklı değildir. İki halifenin söz konusu olamayacağı gibi iki vezirin görevlendirilmesi de söz konusu edilemez. Tabii ki Mâverdî tenfiz vezirlerini bu konunun dışında tutmaktadır. Halifenin danışmanı gibi görev yapan bu vezirler iki ya da daha fazla sayıda olabilir. Burada söz konusu edilen tam yetkiyle donatılmış tefviz veziridir (Mâverdî, 2015: 74).

Mâverdî ilginç bir şekilde belirli koşulları sağlamaları şartıyla iki tefviz vezirinin görevlendirilmesi ihtimalini de gündemine almıştır. Mâverdî'nin bu ihtimali tartışması, onun dönemin siyasi gerçekliklerini de dikkate aldığına oldukça önemli bir göstergesidir. İki vezirin atanmasını Mâverdî üç grupta değerlendirir. İlk grupta, yürütmede tam yetkiyle donatılan iki vezir söz konusu edilmektedir. Mâverdî, böyle bir atamanın yapılmasını uygun görmez. Ona göre iki vezir de aynı anda atanmışsa yapılan bu tayin işlemi geçersizdir. Eğer hali hazırdaki vezire ek bir vezir daha atanırsa, ilk baştan beri görevde olan vezirin tayini geçerli, sonradan atanan vezirin tayini geçersiz olacaktır. Mâverdî ikinci olarak, sevk ve idarede müşterek hareket eden iki vezirden bahseder. Bu durumda vezirlik her ikisinin de beraber yürüttüğü bir görevdir. Son olarak, yürütmede birbirinden ayrı hareket eden iki vezirden bahsedilmektedir. Mâverdî'ye göre bu iki şekilde mümkün olur; coğrafi olarak farklı bölgelerden sorumlu olan iki vezir ve ayrı işleri yürütmekle görevli iki vezir. Mâverdî, bu usulle yapılan iki vezir atamasını geçerli ve mümkün görmektedir (Mâverdî, 2015: 74-57).

Mâverdi'nin ortaya koyduğu üçüncü modelde her iki vezirin de yetki ve görev alanları oldukça nettir ve kalın çizgilerle belirlenmiştir. İç içe girme gibi bir durum söz konusu olamaz. Söz gelimi bir vezir mali işlerden sorumlu iken, diğer vezir harp işlerinden sorumlu tutulur. Dolayısıyla ikisinin de verdiği kararlar birbirini bağlamaz. Ve iki vezir arasında aldıkları kararlardan dolayı herhangi bir muhalefet durumu söz konusu olmayacaktır. Görüldüğü gibi Mâverdi, yürütmede iki vezirin mevcut olduğu hallerde bile yürütmede karar alma sürecini sekteye uğratmadan istikrarın sağlanabileceğine dair oldukça makul bir çözüm sunmuştur. Fakat bunun pratikte uygulanması elbette birtakım sıkıntılar doğuracaktır. Şöyle ki ister coğrafik ister iş bölümüne dayalı olsun, her iki durumda da atanmış bulunan vezirler, tek başına bu görevi yürüten bir tefviz vezirinin yetkilerine tümüyle sahip değildirler. Çünkü bu vezirler, bölge ve görev bakımından bir sınırlandırmaya tabii tutulmuşlardır (Rayyis, 1995: 249). Bakıldığında böyle bir görevlendirme Mâverdi'nin vezirlik teorisiyle çok fazla örtüşmemektedir. Zira söz konusu edilen görev ve bölge esaslı vezirlikler için tefviz vezirliği nitelendirmesi yapmak mümkün görünmemektedir. Zaten tefviz vezirliği özü gereği; kapsayıcı bir kuruma ve dolayısıyla her bölgede ve görevde söz sahibi olan bir makama işaret eder. Fakat yine de Mâverdi, belirli koşullarla böyle bir görevlendirmenin geçerli olabileceğinden bahsetmiştir.

3.3.Değerlendirme

Bir önceki kısımda ortaya konan veriler ışığında Mâverdi'nin vezirlik teorisi hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Öncelikle dönemin siyasi gerçekliklerini de dikkate alan Mâverdi'nin, vezirlik makamını içinde bulunduğu zayıf ve yetersiz durumdan soyutlayarak, güçlü bir yürütme kurumu olacak şekilde tasarladığını hatırlatmak yerinde olacaktır. Nitekim burada oldukça dikkat çeken bir husus belirlemektedir. Mâverdi bir Sünni fakih ve devlet adamı olarak halifenin otoritesinin sorgulanamayacağının bilincindedir. Fakat buna rağmen vezirlik makamına neredeyse bir halifeye eşdeğer olacak şekilde yetkiler vermiştir. Çalışmamız açısından bu durum Mâverdi'nin vezirlik teorisinin anlaşılmasında oldukça kilit bir nokta olarak belirlemektedir. Bu noktadan hareketle, çalışmamızın bu kısmında, Mâverdi'nin halifelik makamını sembolik yetkilere sahip bir kurum; vezirliği ise, icrai yetkileri neredeyse tümüyle elinde bulunduran güçlü bir müessese olarak tasarladığını ortaya koymaya

çalışacağız. Hemen başlamadan belirtmek gerekir ki, güçlü vezir ifadesiyle Mâverdî'nin vezirlik tasnifinde yer alan *tefviz vezirliği* makamı kastedilmektedir. Tasnifteki bir diğer vezirlik olan *tenfiz vezirliği* ise bundan ayrı olarak ele alınacaktır.

Sorunsalımızı tartışmaya başlamadan önce iki önemli soruyla karşı karşıya olduğumuzu belirtmeliyiz. Bu sorular Mâverdî'nin düşüncesindeki hilafet-vezir kurgusunun oluşumunu anlamamızda önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda cevap aranması gereken soruları şu şekilde sıralayabiliriz: Mâverdî'nin yönetim teorisinde bizim öne sürdüğümüz sembolik halife ve güçlü vezir kurgusu Abbâsîler'in kuruluş ve yükseliş dönemlerinde yok muydu? Büveyhî hakimiyeti döneminde(aynı zamanda Mâverdî'nin yaşadığı dönemi de kapsamaktadır.) vezirlik otorite sahibi bir kurum olmasa bile halife sembolik yetkilere sahip değil miydi?

Birinci sorunun cevabının ortaya koymaya çalıştığımız tezle paralel bir görüntü çizdiği söylenebilir. Fakat ilk bakışta bu mümkün gibi görünse de derinlemesine analiz ettiğimizde bunun bir yanılgı olduğu fark edilecektir. Konuyla ilgili kaynaklarda, bahsettiğimiz dönem içerisinde vezaret makamının gücünün zirvesinde olduğu dönem olarak Halife Harun Reşid'in saltanatı zamanında göreve getirilen Yahya b. Halid el-Bermekî ve oğullarının dönemi ön plana çıkar. Nitekim Tâberî, Bermekî ailesinin vezaret makamındaki gücü ve ihtişamını ifade etmek için onları Arap ve Fars meliklerinin vezirleriyle karşılaştırmış; bu vezirlerin hiçbirinin Yahya ve oğullarının derecesine ulaşamadığını belirtmiştir (Tâberî, 2007: 453). Bununla benzer şekilde, devletin neredeyse tüm işleriyle ilgilendiği için Yahya'nın oğlu Cafer'e, "sultan" lakabının verildiğinden bahseden kaynaklar da bulunmaktadır (Haldun, 1997: 607). Bunun dışında, Yahya b. Halid'in güçlü vezirliğinin katkısıyla, Abbâsî hilafetinin en parlak dönemlerinin Halife Reşid zamanında yaşandığını ileri sürenler de olmuştur (Yıldız, 1992: 519). Dolayısıyla sorumuzun cevabını aradığımız zaman dilimi olarak bu dönem oldukça uygun gözükmektedir.

Esasen Mâverdî'nin güçlü vezir modelinde Yahya b. Halid'i de görebiliriz. Belki Mâverdî de bunun farkındaydı. Ama Mâverdî'nin bu modeli bir örnek olarak değil, teorisinin inşasında bir argüman olarak kullandığını açık bir şekilde söyleyebiliriz. Şöyle ki, vezirlik kurumunun tarihsel sürecini ele aldığımız bölümde Bermekîler'in halife tarafından görevden uzaklaştırıldığına değinmiştik. Yıldız bu durumu, ailenin

devlet ve halife üzerinde nüfuzlarının artmasıyla ilişkilendirir. Harun Reşid'in, "aynı gökteki iki güneş" benzetmesi de bu varsayımı kuvvetlendiren bir başka göstergedir (Yıldız, 1992: 519). Burada görüldüğü üzere, vezirlik kurumunun otorite kullanımında sınırları aşan bir noktaya geldiği dikkat çekmektedir. Oysa Mâverdî, vezirlik teorisini temellendirirken yürütmedeki güç dengesini de göz etmiş ve vezirliğin yetki bakımından belirli sınırlarının olması gerektiğini hesaba katarak hareket etmiştir. Onun teorisinde, halifenin vezir üzerindeki kontrol ve denetim mekanizmaları bu boşluğu dolduran en önemli araçlar olarak göze çarpmaktadır. Netice olarak, genel bir ifadeyle Mâverdî'nin çalışmasını, kurumsal düzenlemeleri eksik bir yapı olarak süregelen vezirliği kurumsal bir müessese haline getirme çabası olarak değerlendirebiliriz.

Diğer soru ise, Mâverdî'nin teorisine bağlı olarak bizim öne sürdüğümüz halifenin sembolik olduğu meselesinin anlaşılması açısından önemli bir noktada durmaktadır. Büveyhîler zamanında hilafetin yönetimden ne derece soyutlandığına değinmiştik. Diyebiliriz ki bu dönemde halife, sembolik olmaktan bile uzak bir yerdedir. Çünkü onun doğrudan yürütmede hiçbir yetkisinin olmadığını görüyoruz. Halife bu bakımdan yalnızca dini-manevi bir lider olarak karşımızdadır. Oysa yürütmedeki yetki tümüyle Büveyhî emirlerinin eline geçmiştir. Bu yetkinin esasen güce dayalı olarak elde edildiği ise zaten malum bir hadisedir. Mâverdî, bu tecrübeler ışığında halifeyi yürütmeye tekrardan eklemleyerek, meşru yönetim düzenini yeniden sağlama gayretindedir. Peki vezirlik bu aşamanın neresindedir? İşte tam da bu noktada Mâverdî, meşru yürütme gücü olarak vezirlik kurumunu gündemine alır. Daha önce belirttiğimiz gibi vezareti, halifeliğin olmazsa olmaz bir parçası haline getirmeye çalışır ve bu makamın evleviyetle caiz olduğuna dikkat çeker. Bu aşamada artık Mâverdî'nin çalışmalarında yer alan ve tezimize kaynaklık eden noktaları incelemeye geçebiliriz.

Mâverdî'nin siyasetle ilgili yazmış olduğu eserler özellikle Edebü'l-Vezir ve el-Ahkâmüs-Sultaniye, vezirlik makamına kurumsal bir kimlik kazandırma gayreti açısından bize önemli argümanlar sunmaktadır. Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi yetki bakımından halife ve vezir arasındaki farklarda ortaya çıkar. Mâverdî vezirin; *veliaht atama, imamın atadığını görevden alma ve halktan azlini isteme* olmak üzere üç husus haricinde halifenin kullandığı tüm yetkilere sahip olduğunu belirtmişti (Mâverdî, 2015: 68-69). Dönemin koşulları dikkate alındığında Mâverdî'nin sıraladığı bu

yetkilerle birlikte aslında halifeye bir prestij kazandırdığı bile söylenebilir. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi halife belli bir dönem kendi vezirini atamaktan yoksun bir durumdaydı. Bu da bir kenara, Büveyhîler'in iktidarı ele geçirdikten sonra halifeyi keyfi olarak değiştirmesi hadisesi, hilafet makamının nasıl bir seviyeye düşürüldüğünün en çarpıcı örneklerindendir.

Peki yukarıda zikredilen üç yetki haricindeki işlerin yürütülmesi hususunda vezir ve halifenin tavrı nasıl olmalıdır? Mâverdî, ortaya koymaya çalıştığımız tezle paralel bir şekilde, bu türden yapılan her işin halifenin onayı olsun ya da olmasın (hatta karşı çıkılsa bile) yine de geçerli olduğunu özellikle vurgular. Kısacası şeriata uygun olduğu sürece bu konuda halifenin yürütmeye müdahale hakkı yoktur (Mâverdî, 2015: 69). Mâverdî hem Allah'a ve hem de sultana itaatin aynı anda mümkün olmadığı durumlarda da vezirin Allah'a itaati esas alması gerektiğini belirterek ortaya koyduğu bu hükmün sonuna kadar arkasındadır (Mâverdî, 2019: 119). Şu hâlde Mâverdî'nin vezirlik teorisinde genel anlamıyla anayasal bir hükümet modeli tasarladığı açıklığa kavuşmuş görünmektedir. Nitekim bu durumda devlet başkanı makamında bulunan halifenin yasalarla sınırlandırılmış bir konumda olduğu açık bir şekilde ortadadır. Mâverdî'nin bu konuda ortaya koyduğu hüküm, halifenin yürütmedeki yetkilerini vezire devretmekle kalmayıp, aynı zamanda onun yasayla da sınırlandırılarak, sembolik bir konuma çekildiğinin en önemli göstergelerinden birisidir.

Öne sürdüğümüz tez açısından Mâverdî'nin vezirlik teorisinde yer alan bir diğer argüman ise, vezir atamalarında aranan şartlar konusundadır. Mâverdî atanması uygun bir vezirde aranan şartlarla, halifelikte aranan şartların tamamen aynı olduğunu belirtmiştir. Yalnızca "*Kureyş soyundan olmak*" şartını bunların dışında tutar. Hatta vezirliğin koşulları arasında halifelikte olana ek bir koşul daha bulunmaktadır. Bu da vezirin hususi işlerde görevlendirilmesi ihtimaline karşı o konuya dair *yeterli bilgi sahibi olması* koşuludur. (Mâverdî, 2015: 64). Bakıldığında bu koşul; yürütmede elde edilen istikrarın korunması ve idari karar süreçlerinin hızlı yürümesi noktasında oldukça önemli bir anlam taşımaktadır. Özetlemek gerekirse burada Mâverdî'nin ideal vezir tipini, her durumu hesaba katarak ortaya koyduğu görülmektedir. Vezir, her bakımdan güçlü vasıflarla donatılmış olmalıdır. Bu yönüyle Mâverdî, vezirlik teorisini inşa ederken adeta halifenin yürütmeye dair yetkilerini tümüyle emanet edebileceği ve her

yönüyle kusursuz bir kurum arayışındadır. Bu arayış Mâverdî'yi, vezirlik makamına kurumsal bir kimlik kazandırma gayretine itmiştir.

Görüldüğü gibi yetkileri ve atanma kriterleri bakımından dikkate alındığında vezirin halifeden adeta bir farkı yok gibidir. Burada Mâverdî için önem arz eden temel nokta, yürütmenin tümüyle tek bir kişi yani vezir tarafından organize edilmesi hususudur. Hilâfet kurumu ise tayin yetkisini kullanarak, siyaset kurumlarının görevlerini meşru bir çerçevede yürütmesini sağlayan sınırlı bir role sahiptir. Nitekim Antony Black'in, İslâmiyet'in meşru dairesi içerisinde kamusal amaçları yerine getirmek koşuluyla bütün yönetimlerin halifeden ortaya çıkması gerektiği şeklindeki yorumu da bu görüşümüzü destekler niteliktedir (Black, 2010: 136). Çağdaş İslâm düşünürlerinden Cabiri de oldukça farklı bir noktadan yaklaşarak benzeri bir görüşe ulaşmıştır. Ona göre Mâverdî'nin hilafet kurumunu eserinin başlığında kullanmamış olması bu kurumu geçmişe ait bir şey olarak algılamasından kaynaklanmaktadır. Fakat Mâverdî, kendi devrindeki iktidarın hilafetten kaynaklanması sebebiyle Ahkâmüs's-Sultaniye kitabına halifelik makamından başlar. Cabiri bunu bir yöntem zorunluluğu olarak değerlendirmiştir (Cabiri, 2001: 457).

Sonuç olarak Mâverdî'nin, vezirlik kurumunu da halifeden kaynaklanan bir makam olarak ele aldığını söylemek mümkündür. Fakat yönetimin esas sahibinin halife olduğunu hatırlaması için Mâverdî'nin vezire bazı ödevler yüklemesi, Cabiri'nin ortaya koyduğu fikrin aksine onun halifelik makamından tam olarak kopmadığını göstermektedir. Bu ödevlerden en önemlisi, işlerin idaresinde ve önemli atama işlemlerinde *halifenin önceden görüşünü alma* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu husus vezirin halifeye bağlı bir kurum olarak işleri yürütmesinde önemli bir rol oynar. Bunun yanında, halifelik ve vezirlik arasındaki hiyerarşik ilişkinin korunmasına da katkı sağlamaktadır. Mâverdî ayrıca vezirin halifeden görüşünü alması gerektiğini belirtmekle kalmayıp, devlet işlerinin asli idarecisi olan halifenin, *veziri denetlemesi ve kontrol etmesi* gerektiğine de değinmiştir (Mâverdî, 2015: 68). Bunun yardımıyla temel olarak vezirin şeriata aykırı kararlarının önüne geçilmek istenmiştir. Burada dikkat çeken en önemli nokta, Mâverdî'nin güçlü bir vezir tipi inşa ederken onu sınırlandırmayı da ihmal etmemiş olmasıdır. Ayrıca halifenin denetim ve bilgi edinme mekanizmalarını

aktif bir şekilde kullanarak vezir üzerinde devamlı varlığını hissettirmesi bize yürütmede uygulanan bir tür *denge-fren politikası*nı çağrıştırmaktadır.

Bu politikanın aslında iktidarı zorla ele geçiren Büveyhîler'in istikrarsız yönetiminden kaynaklı olarak ortaya konduğunu söylesek yanılmış olmayız. Daha önce Büveyhîler'in idaredeki keyfi tutumlarından bahsetmiştik. Mâverdî bu tecrübeye tanıklık eden bir fakih ve devlet adamı olarak, halifenin yürütmedeki yetkilerini tümüyle devrettiği vezir konusunda yetki ve idare açısından bu kadar da cömert davranamazdı. Mâverdî'nin vezir modeli, yürütmede güçlü fakat aynı zamanda gücünün de sınırları olan bir konuma sahiptir. Nihayetinde bu durum yürütmede istikrarın sağlanması açısından oldukça gerekli bir koşuldur. Burada esas olarak hilafet kurumunun teorik egemenliğini koruyabilmek adına Mâverdî'nin, vezirliğe kurumsal bir kimlik kazandırmaya çalıştığını yinelememizde fayda vardır. Sonuç olarak Mâverdî, dönemin siyasi realitesinden hareketle böyle bir çözümü uygun görmüştür.

Ayrıca belirtmemiz gerekir ki Mâverdî, vezirlik kurumuyla beraber yürütmede siyasi sorumluluk ilkesini de gündeme getirmiştir. Büveyhî devrine tanıklık eden Mâverdî, sorumluluk sahibi bir yönetimin olmayışını fark ederek teorisini daha da güçlendirmiştir. Vezir, yaptığı işlerde halifeye karşı sorumludur (Mâverdî, 2019: 112). Sorumluluk ilkesini de *denge-fren politikası*nın bir parçası olarak değerlendirebiliriz. Böylelikle vezirin aldığı kararlarda keyfi davranmasının önüne geçilmiş olacaktır. Büveyhîler öncesi dönemde vezirin devlet başkanına karşı sorumlu olduğu dönemler de söz konusudur. Ancak Mâverdî'nin bunu hususi olarak ifade etmesi, hiç şüphesiz İslâm devlet geleneğinde idari sorumluluk bilincinin yerleşmesi ve kalıcı olması için önemli bir adımdır.

Mâverdî ayrıca vezirlik kurumunu her yönüyle düzenleyerek, yürütmenin esas sahibi konumundaki halifeden kaynaklı keyfi yönetime karşı da bir önlem almıştır. Bu anlamda Mâverdî'nin gerçekleştirmek istediği bir diğer amacın, liyakatten ziyade soya bağlı elde edilen halifeliğin yol açtığı yetersiz, ehil olmayan halifeler problemini aşmak olduğunu söyleyebiliriz. Çocuk yaşta yahut eğlenceye düşkün halifelerin makama gelmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak, devlet işlerinin yürütülememesi sonucu ortaya çıkan yönetim problemlerinin aşılabilmesi için ehliyet sahibi yönetici kimliği taşıyan bir vezirlik makamı ihdas etmiştir. Zira halife ehil olmadığı durumda bile

İktidarda hüküm sürmekte ve buna bağlı olarak devlet işlerinin aksaması da kaçınılmaz bir hale gelmektedir. Bu hususta Abbâsî halifeleri arasında oldukça çarpıcı örneklerle rastlamak mümkündür. Konuyla ilgili olarak Kalkaşendî'nin hilafet kurumu ve tarihini anlattığı eserinde, on üç yaşında makama gelen Abbâsî halifesi Muktedir döneminde yaşanan iktidar boşluğu dikkat çekicidir. Halifenin bilhassa kadınlar ve saray hizmetlilerinin emri altına girdiğinden hatta mezâlim oturumlarında halifenin annesinin hizmetindeki bir cariye'nin söz sahibi olduğundan bahsedilmektedir. Kalkaşendî ayrıca Halife Muktedir'in on dokuz vezir değiştirdiğini ve buna bağlı olarak yönetimde işlerin gittikçe karmaşık bir hale geldiğini aktarır (Kalkaşendî, 2019: 146).

Mâverdî'nin bu türden yönetim sorunlarını vezirle çözmeyi amaçladığı görülür. Halife hangi durumda olursa olsun en azından devlet işlerinin ehil bir vezire tevdi edilmesi ve vezirin hem yaptığı işlerden sorumlu tutulabilmesi hem de istenildiğinde değiştirilebilmesi gibi çözümler İslâm yönetim geleneğinin gelişimi açısından önemli bir adımdır. Özetle Mâverdî, ehil olmayan halifeler problemine karşı ehil bir vezir tasarlayarak çözüm üretmek istemiştir. Bu anlamda özellikle Sultan Melikşah'ın henüz erken yaşlarda tahta geçtiği bir dönemde vezir sıfatıyla devlet idaresi neredeyse tümüyle kendisine bırakılan Nizâmülmülk'ün, Mâverdî'nin vezirlik teorisindeki tefvîz veziri için yerinde bir örnek olduğunu söylememiz mümkündür. Selçuklu Devleti'nin Abbâsîler'i Bûveyhî hâkimiyetinden kurtarmasından sonra Halife Kâim Biemrillâh tarafından Alî b. İshâk et-Tûsî'ye "Nizâmülmülk" lakabının verilmesi ve Mâverdî'nin de yine Halife Kâim Biemrillâh döneminde diplomat ve kadı olarak çalışmış olması bu noktada oldukça manidardır (Özaydın, 2001: 210). Zira Abbâsîler'de önemli bir görev yürüten Mâverdî'nin, Nizâmülmülk gibi yetkin bir devlet adamından haberdar olduğuna hiç kuşku yoktur.

Sonuç olarak, incelediğimiz ölçütler dikkate alındığında Mâverdî'nin halifelik kurumunu; vezir atama ve görevden alma, denetleme ve görüş belirtme gibi sınırlı yetkilere sahip, İslâm devletinin birliğini temsil eden bir müessese olarak tasavvur ettiğini söylememiz mümkündür. Buna karşın vezirlik kurumunun, yürütme yetkilerinin tamamını meşru yürütme gücü olan halifeden devralarak kullanma gücüne sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Mâverdî'nin, yürütmede aşırılıkların söz konusu olması ihtimaline karşı vezirliği kurumsallaştırarak bir önlem aldığını da belirtmek gerekir. Bu,

vezirliğin kişilere bağlı bir kurum olarak faaliyet göstermesinin önüne geçmek adına önemli bir gelişmedir. Bu boyutlarıyla halife, parlamenter rejimlerde yürütmedeki yetkileri tamamen sembolik cumhurbaşkanına; vezir ise, cumhurbaşkanı tarafından atanan ve onun adına yürütme yetkilerini kullanan başbakana benzetilebilir.

İfade edildiği üzere Mâverdî'nin vezirlik teorisinde ortaya koyduğu hükümler, çalışmamızın temelini oluşturan vezirlik müessesesinin günümüzdeki konumunu tespit edebilmek açısından önemli ipuçları taşımaktadır. Bu bağlamda Mâverdî, vezirin azledilmesi varsayımından hareketle vezirin halihazırda atadığı memurların durumlarının ne olacağı sorusunu tartışmıştır. Ona göre halife tarafından tefviz vezirinin azledilmesi, onun atadığı görevlilerin de doğrudan azledilmesi sonucunu doğurmaktadır (Mâverdî, 2015: 76). Bu durum bize, çağdaş siyasal sistemler içerisinde güçler ayrılığına dayalı olan parlamenter sistemi çağırıştırır. Bu sistemde genel olarak, bakanlar kurulunun başı konumundaki başbakanın, devlet başkanı tarafından parlamento içerisinde seçilerek atandığını biliyoruz. Devlet başkanı bunun yanı sıra başbakan tarafından belirlenen bakanlar kurulunu da atamaktadır. Ve yine devlet başkanının, seçimlerin yenilenmesine karar vermesi halinde başbakan ve bakanlar kurulunun görevleri sona ermektedir. Burada çalışmamız açısından asıl önem arz eden nokta, mevcut başbakanın görevden alınması yahut başbakanlığının düşmesi durumunda bakanlar kurulunun da görev süresinin sonlanacağı hususudur (Özkul, 2013: 80). Konumuza geri dönecek olursak, vezirin görevden alınması halinde onun atadığı kişilerin de görevlerinin sona ermesi, parlamenter sistemde aktif görev yürütme bakımından başbakan ve bakanlar kurulu arasındaki bağımlı ilişkiyle oldukça eşdeğer bir görünüme sahiptir.

Daha önce vezirlik görevini yürüten kişinin halife gibi halktan azlini isteme yetkisinin bulunmadığına değinmiştik. Vezir görevden affı konusunda yalnızca halifelik makamına başvuruda bulunabilir. Parlamentarizmde de başbakan söz konusu talebini devlet başkanına arz eder. Sonuç olarak iki durumda da yürütmeyi devralan makamların istifa taleplerinin devlet başkanı tarafından kabul edildiği görülmektedir. Bu yönleriyle Mâverdî'nin teorisinde ortaya koyduğu vezir, gerek yürütmedeki gücü ve yetkileri gerek atanma ve azledilme durumları açısından parlamenter sistemdeki başbakanla oldukça

benzer bir karaktere sahiptir. Bunun dışında her iki makamın da tek bir kişi tarafından idare edildiğine değinmek gerekir.

Elbette başbakanlık ve vezirlik arasında birtakım ciddi farklılıklar da bulunmaktadır. En temel fark hiç kuşkusuz görev sürelerinde ortaya çıkmaktadır. Mâverdî, tefviz veziri için geçerli olan herhangi bir görev süresinden bahsetmemiştir. Bu durum onun teorisinde oldukça eksik bir nokta olarak belirlemektedir. Kaldı ki bu husus yalnızca Mâverdî için geçerli değildir. Bakıldığında başbakanlık kurumunun ihdasına kadar İslâm devletlerinde yürütmede görev süresi belirlenmiş bir vezirlik makamından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu durum İslam devletlerinde yürütmenin görev ve sorumluluklarının açık bir şekilde ifade edildiği anayasal bir düzenlemenin olmamasıyla ilgilidir. Elbette bu husus ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Fakat çalışmamızın bağlamı sınırlarında ifade etmek gerekirse yürütmenin görev süresi konusu genel manada ilk İslâm devleti geleneğine bağlı olarak şekillenmiştir. Nitekim ilk halife Hz. Ebubekir'den itibaren görev alan halifelerin çoğunlukla vefatına kadar bu makamda kaldıkları bilinmektedir. Bununla paralel bir şekilde vezirliğin de esasen halifenin kararına bağlı olarak değişiklik gösteren bir görev süresi olagelmıştır. Mâverdî burada vezirliğin görev süresinden ziyade onun meşru bir devlet başkanı tarafından atanıp atanmadığı meselesiyle ilgilenmektedir.

Başbakanlık ve vezirlik kurumunun birbirinden farklılaştığı bir diğer nokta ise, vezirliğin başbakana kıyasla yetkilerinin daha geniş olmasıdır. Vezir adeta günümüzdeki bakanların hususi olarak yürüttüğü görev ve yetkileri tek başına kendi bünyesinde toplamaktadır. Buna karşın başbakanın yetkileri genellikle bakanlar kurulunun görüşleri tarafından sınırlandırılmıştır. Rayyıs, birden fazla tefviz vezirinin atanması fikrine dayanarak, İslâm fıkhnının da bu sınırlandırmayı içerdiğini ifade etmektedir (Rayyıs, 1995: 250). Örneğin; askeri konularda yetkili bir vezir, mali yetkileri bulunan başka bir vezirin yetki alanına giremeyecektir. Her ne kadar bu yaklaşım veziri başbakana yaklaştırsa da, asıl konumuz olan Mâverdî'nin teorisi açısından ele alındığında vezirin daha güçlü bir pozisyonda olduğu hemen fark edilecektir.

Her şeyden önce Mâverdî, halifenin tek olması gerektiği gibi vezirin de ona eşdeğer şekilde tek olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Mâverdî vezirliğe yürütmenin

yanında; hâkim tayin etmek, Mezâlim Mahkemeleri'ne bakmak ve yargılamada bulunmak gibi oldukça önemli yargı yetkilerini de vermiştir. Kaldı ki Mâverdî, bir kimsenin tefviz veziri unvanıyla atanabilmesi için “önemli mahkemelerde hâkimlik görevini ifa edebilecek vasıfları taşımak” şartını da gerekli görmüştür (Mâverdî, 2015: 68). Mâverdî'nin vezir tipi bu yönleriyle dikkate alındığında otorite açısından vezirlik ve başbakanlığın birbirinden bir o kadar da uzak makamlar olduğu görülecektir. Fakat bu durum elbette vezirliğin modern siyaset kurumları arasında bir model olarak en çok başbakanlık kurumuyla benzer özellikler taşıdığı gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim burada Mâverdî'nin teorisindeki güçlü vezir kurumunu; *denetleme* ve *halîfeden görüş alma* gibi mekanizmalar aracılığıyla sınırlandırmaya çalıştığını da tekrar hatırlamak gerekir.

Mâverdî yukarıda ifade edilen yargı yetkileri de dikkate alındığında vezirliği; yürütme ve yargı güçlerini bünyesinde taşıyan bir kurum olarak tasarlamıştır. Oysa çağdaş siyasal sistemlerin gelişimiyle beraber bu türden *kuvvetler birliği* ilkesini yansıtan kurumlar yerini *kuvvetler ayrılığına* dayalı yönetimlere bırakmıştır. Artık *yasama*, *yürütme* ve *yargı* güçleri farklı organlar tarafından temsil edilmektedir. Başbakan da bu kurguda yürütmenin bir parçası olarak görevlidir.

Mâverdî'nin tefviz vezirliğine göre yetki bakımından daha sınırlı olarak ifade ettiği tenfiz vezirliğinin ise parlamenter rejimlerdeki kabineleri oluşturan bakanlarla eşdeğer bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Nitekim tenfiz vezirlerinin imamın emirlerini uygulamak dışında bir yetkisinin olmadığı belirtilmiştir (Mâverdî, 2015: 70). Bakanlar da buna benzer şekilde, yalnızca bakanlar kurulu kararlarını uygulamakla yetkilidirler. Tenfiz vezirliği ve bakanlık arasındaki bir diğer benzerlik, her iki makamın da yetkilerinin belli alanlara mahsus olmasında kendini gösterir. Söz gelimi bir tenfiz vezirinin mali işlerde görevlendirildiği gibi kabinedeki bir bakanın da maliyeden sorumlu olduğu görülmektedir. Son olarak iki makamın da belirli yasalar doğrultusunda işlerini yürüttüğünü belirtmek gerekir.

Tenfiz vezirliği bahsinde dikkat çeken bir diğer husus gayrı müslim bir kimsenin vezir olup olamayacağı konusudur. Ona göre bu kişilerin tefvîz vezirliği görevini yürütmeleri mümkün değildir. Öte yandan tenfiz vezirliği makamına zimmî olan kimselerin getirilmesinde ise bir sakınca yoktur (Mâverdî, 2015: 73). Mâverdî'nin el-Ahkâmü's-

Sultaniye eserinde ortaya koyduğu bu görüşüne, daha sonra kaleme aldığı ve tümüyle vezirlik kurumunu incelediği Edebü'l-Vezir kitabında yer vermemiş olması ilgi çekicidir. Fakat yine de Mâverdî'nin ortaya koyduğu bu görüş sayesinde oldukça özgün bir yere sahip olduğunu belirtmemiz gerekir. Von Kremer, liberalizmin henüz ortaya çıkmadığı böyle bir dönemde, Mâverdî'nin bu görüşünü açık bir şekilde ifade etmesini takdirle karşılamış ve İslâm siyaset düşüncesinde bu türden bir yaklaşımın ilk kez, onun hukuki nitelikteki çalışmasında ortaya konduğuna dikkat çekmiştir (Kremer, 1905: 250-251).

Mâverdî, kölelerin de tenfiz veziri olmasında bir sakınca görmeyerek oldukça ilgi çeken bir fikir daha öne sürer (Mâverdî, 2015: 74). Böylelikle Mâverdî'nin, tenfiz veziri seçilebilme hakkını, gerekli koşulları taşımaları şartıyla kadınlar haricinde ülkenin tüm sınıflarını kapsayacak bir seviyeye indirdiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar kadınların bu haktan mahrum bırakılması, demokrasinin eşitlik ilkesi göz önünde bulundurulduğunda olumsuz gibi görünse de, bir yönetim biçimi olarak monarşinin baskın olduğu böyle bir dönemde zımmî ve köle sınıfına mensup kimselerin bu makama seçilebilmesinin oldukça modern ve özgün bir yaklaşım olduğunu söylememiz gerekir.

Halifenin gerektiği durumlarda tenfiz vezirleriyle istişarede bulunarak, onların yardımını alması da önemli bir nokta olarak göze çarpmaktadır (Mâverdî, 2019: 108). Burada esas olarak, vezirlik kurumu aracılığıyla istişare geleneğinin aktif bir şekilde kullanılarak; sultanın keyfiliğinin ve kendi başına karar vermesinin önüne geçilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Bu durum daha önce belirtilen Mâverdî'nin meşruti bir hükümet modeli tasarladığı çıkarımını çağrıştırmaktadır. Nitekim burada halifenin yasaların yanı sıra istişare mekanizmasıyla da sınırlandırıldığı görülmektedir.

Buraya kadar işlenen kısımda, tefviz ve tenfiz vezirlikleri çalışmanın bağlamı doğrultusunda bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu aşamada artık Mâverdî'nin neden vezirlik makamını; *tefviz* ve *tenfiz* olarak iki kısımda ele aldığı sorusunu cevaplandırmak daha kolay bir hale gelmiştir.

Öncelikle bu soruyu daha anlaşılır bir şekilde ortaya koyabilmek için İbn Haldun'un konuyla ilgili görüşüne değinmek yerinde olacaktır. Haldun söz konusu ayrımı, Abbâsîler devrindeki sürekli otorite değişikliklerine dayandırmaktadır. Ona göre, otorite

halifenin elinde olduğu zamanlarda tenfiz vezirliği; vezirlerde olduğu dönemlerde ise tefviz vezirliği ön plana çıkmıştır (Haldun, 1997: 607-608). İbn Haldun'un bu görüşüne karşı çıkan Rayyıs, bu durumun özellikle tefviz vezirliğinin doğasıyla bağdaşmadığını ileri sürmüştür. Rayyıs'ın eleştirisi ise, teorik olarak otoritenin hiçbir zaman vezirin elinde olamayacağı varsayımına dayanır (Rayyıs, 1995: 251). Mâverdî'nin vezirlik teorisi dikkate alındığında bunun haklı bir eleştiri olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce değindiğimiz gibi Mâverdî, vezirin halife tarafından denetlenmesini gerekli görmüştü. Bunun yanı sıra vezirin atadığı memurun halife tarafından azledilmesi de ihtimal dahilinde görülen bir diğer durumdur. Dolayısıyla vezirin gücünü sınırlandıran düzenlemelere açık bir şekilde rastlamak mümkündür.

Bizce Mâverdî'nin bu ayrımı, vezirlik kurumunun tarihsel tecrübeler ışığında teorik bir çerçeveye oturtulması ihtiyacından kaynaklı olarak doğmuştur. Fars vezirlerinin genellikle tenfiz veziri; İslâm devletlerindeki vezirlerin ise büyük ölçüde tefviz veziri mahiyeti taşıdığını belirtmesi bu görüşümüzü destekler niteliktedir (Mâverdî, 2019: 113). Son olarak, Mâverdî'nin vezirlik teorisinin pratiğe yansımış halinin Nizâmülmülk olduğunu söyleyebiliriz. Yürütmede onun kadar gücü elinde tutan vezirler olmuşsa da, bunların iktidar mücadelelerine giriştiği bilinen bir husustur. Ayrıca halifelik kurumunun buhranlı dönemler geçirmesi de vezirliğin istikrarsızlaştırmasında etkili olmuştur. Görüldüğü üzere, iki kurumun birbirini tamamlayıcı unsurlar taşıdığını görmektedir. Bu göstergeler, hükümdar ve vezirler arasındaki güç dağılımının oldukça titiz bir şekilde dengelenmesi zorunluluğunu da gündeme getirmiştir. İşte Mâverdî vezirlik teorisiyle, bu yapının kurumsal düzenlemelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Mâverdî'nin, Halife Kadir ve Halife Kaim zamanında aktif görevlerde bulunan bir devlet adamı olduğu da dikkate alınırsa, Abbâsî Devleti'nin yavaş yavaş dönüşüme uğradığı böyle bir dönemde vezirliği kurumsallaştırıcı bir çalışma yürütmesi oldukça manidardır. Nitekim bahsi geçen halifeler döneminde Büveyhî iktidarının giderek zayıflamaya başladığı ve hilafetin yeniden güç kazanması için birtakım çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir. Denilebilir ki Mâverdî, gerek Büveyhîler öncesi dönemi gerek Büveyhî hakimiyeti dönemini dikkate almış; güçlü bir vezirlik kurumu tasarlayarak hilafetin meşru otoritesinin yeniden hakim kılınması için çalışmıştır.

SONUÇ

Mâverdî, hilafetin sınırlandırılan otoritesinin devlet başkanlarınca yeniden tesis edilmeye çalışıldığı bir döneme tanıklık etmiştir. Dolayısıyla bu sınırları aşmak için ne yapılması gerektiği, hilafet kurumuna yeniden işlerlik kazandırmanın nasıl mümkün olduğu ve eğer bu mümkünse, halifenin yeniden nasıl konumlandırılması gerektiği soruları Mâverdî'nin zihnini sürekli meşgul eden sorular olmuştur. Ona göre elbette Büveyhî iktidarı, yürütmede yaşanan istikrarsızlığın kaynağı olduğu için bu duruma bir çözüm olamazdı. Sünni bir siyaset düşünürü olan Mâverdî bunun yerine İslâm devletinde meşru yürütme gücünü elinde bulunduran halifeyi merkezine alarak, vezirlik makamı üzerine yoğunlaşmayı uygun görmüştür.

Buradan hareketle bu çalışma, Mâverdî'nin vezirlik teorisi ve bu teoriyle beraber halifelik ve vezirlik kurumlarının Mâverdî'nin düşüncesinde nasıl konumlandırıldığı sorusuna yönelik bir cevap arayışında olmuştur. Bu tartışmayı yürütürken; Ahkâmü's-Sultaniye ve Edebü'l-Vezir çalışmalarında söz konusu sorunsalı ortaya koyabilecek düzeyde verilere ulaşılmıştır.

İlk dikkat çeken husus halifenin; *veliahtını atama, halktan azlini isteme* gibi yalnızca sembolik birtakım yetkiler dışında hemen hemen vezirle denk bir konuma sahip olduğu konusudur. Görülmüştür ki, vezirin bu türden yetkilere sahip olamaması meşruiyetini halifeden almasıyla ilişkili bir durumdur. Mâverdî'de halifenin yetkileri kısıtlı, sembolik olsa da bu durum onun yönetimde hiyerarşik olarak en üst kademede oluşunu etkilememiştir. Halife, devlet başkanı unvanını taşımaya devam etmektedir. Burada çalışmanın sorunsalını tespit edebilmek adına bahsedilen yetkilerin dışında kalan yetkiler üzerine yoğunlaşmıştır. Ve Mâverdî'nin bu konudaki hükmü, vezirin işlemlerinin şeriata uygun olduğu sürece geçerlilik kazanacağı yönünde olmuştur. Bu hüküm halifenin hukuksal olarak sınırlandırılmış olduğu sonucunu ortaya koymuştur.

Mâverdî'nin vezirlik teorisiyle beraber, halifeyle vezir arasında bir denge-fren politikası oluşturmaya çalıştığı da elde edilen bir diğer sonuçtur. Bu sonucun göstergeleri vezir ve halife arasında işleyen denetim ve bilgi edinme mekanizmaları yoluyla elde edilmiştir. Buna göre halife, vezirini devamlı bir şekilde denetlemeli; vezir de yürütmeye dair önemli işlemleri gerçekleştirmeden önce halifenin görüşlerine başvurmalıdır. Ayrıca

Mâverî'nin yürütmede sorumluluk ilkesini gündeme getirdiği ve bu ilkenin de taşıdığı sonuçlar bakımından denge-fren politikasıyla yakından ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bu durumda vezir halka değil, halifeye karşı sorumludur. Ve yürütmedeki işlemlerinden dolayı onu azletmeye yetkili tek kişi halifedir. Halifenin bu yetkiyi elinde bulundurması, vezirin keyfi yönetimini de kaçınılmaz olarak engelleyecektir.

Halife ve vezir arasındaki bu güç dağılımını dengeleyici mekanizmalar, Mâverî'nin vezirlik kurumunu anayasal bir düzlemde ele aldığını göstermektedir. Onun teorisinde, vezirin halife ve şariat karşısındaki sınırlılıkları her yönüyle ortaya konmuştur. Hatta bu türden bir kısıtlamanın halife için de söz konusu olduğu görülmüştür. O, vezirin aldığı kararları şeriata uygun olması halinde bozamamaktadır. Halife ayrıca tenfiz vezirlerinden teşekkül eden bir istişare halkasıyla da çevrelenmiştir. Bu anlamda halifeye istişarenin önemi vurgulanır. Mâverî, halifenin tek başına kararlar almasının yerine, onun vezirlerle görüş birliği içerisinde olmasının daha tutarlı ve güçlü bir yürütmeye zemin hazırlayacağına inanır. Nitekim birlik hali, devlet idaresinde hatalara düşülmesini engelleyen bir dinamizme sahiptir. Dolayısıyla halifenin yardımına danışacağı kimseleri istihdam etmesi onu yanılgılardan da kurtaracaktır. Netice olarak istişarenin önemine dikkat çekmek, halifelik kurumunu keyfi yönetim olgusundan uzak tutmanın ve dolayısıyla onu güç bakımından sınırlandırmanın bir diğer yolu olarak görülmüştür.

İstişare ve hukuka bağlılık kaidelerinin yetersiz kalması ihtimalini de değerlendiren Mâverî, yürütmenin ümmet adına asıl sahibi olan halifeden doğacak keyfi yönetime karşı bir anlamda alternatif yönetici arayışına yönelmiştir. Derinlemesine incelendiğinde saltanat usulü yönetim anlayışının, bu çabanın arkasında yatan temel sebep olduğu fark edilmiştir. Sonuç olarak soya dayalı bir yapıda bulunan halifeliğin yol açacağı ehliyetli yönetici sorunu, Mâverî'nin aşmaya çalıştığı en temel problem olarak belirmiştir. Nitekim saltanat rejiminin doğası gereği kaçınılmaz olan bu sorunun, dönem dönem Abbâsî yönetiminde gün yüzüne çıkması Mâverî'nin gayretindeki haklılığı ortaya koymaktadır.

Çalışmamız tam da bu problemten hareketle Mâverî'nin; keyfine düşkün ya da ufak yaşlardaki halifelerin tahta çıkması ihtimalini hesapladığını ve bu durumdan kaynaklı bir yönetim probleminin gün yüzüne çıkması durumunda, zorlukların üstesinden

gelebilecek ehil bir yönetici olarak vezirliği tasarladığını ortaya koymuştur. Nitekim söz konusu probleme karşı bir alternatifin olmadığı düşünülürse, hükümdarın kontrol ve idaresinden yoksun, kurumsal düzenlemeleri de eksik bir yönetim düzeniyle karşı karşıya kalınacaktır. Bu açıdan bakıldığında Mâverdî'nin yalnızca Büveyhî dönemindeki sistemi değil, Büveyhîler öncesi var olan yönetim sistemini de açık bir şekilde eleştiriye tabi tuttuğu görülecektir. Nitekim her iki dönemde de vezir ve halifenin otorite kurma açısından problemler yaşadığına değinilmişti.

Bu aşamada Mâverdî'nin vezirlik teorisiyle birlikte hilafet ve vezaret kurumlarını nasıl tasarladığı sorusuna geri dönmek gerekirse, elde edilen veriler ışığında, onun yürütmeye dair tüm yetkilerini vezire devreden sembolik bir hilafet kurumu öngördüğü sonucuna varılmıştır. Bunun yanında vezir ise; yürütmede şariat sınırları içerisinde karar alma serbestisine sahip, orduya komutan atayabilen hatta mahkemelerde görev alacak hakimleri dahi tayin eden, icrai yetkilerin de ötesinde yetkiler taşıyan oldukça güçlü bir kurum olarak karşımıza çıkmıştır. Bunun arka planında halife ehil olmasa bile, gerekli koşulları taşıyan ehil vezirlerin atanmasıyla yürütmenin aksamadan devam edebileceği bir sistem düşüncesi yatmaktadır.

Açık bir şekilde görüldüğü gibi Mâverdî bu yaklaşımında, hilafetin soya dayalı olmasından kaynaklanan ehliyetsiz yönetici gerçeğini meşrulaştırmıştır. Bu aslında bir anlamda zorunluluktur. Nitekim halife ehil olmasa bile yine de meşru olan hali hazırdaki iktidarını sürdürme arayışı içerisinde olacaktır. Ayrıca pratikte halifenin ehliyetsizliğini sorgulayacak kurumsal bir denetim mekanizması da yoktur. Ve genel olarak halifeye adaletten ayrılmama, adil yönetme tavsiyesi verilir. Bu yüzden meşru ve sorumlu bir yönetici ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İşte Mâverdî de bu kabullerden yola çıkarak veziri her türlü ihtimale hazır hale getirmiş ve mevzu bahis ihtiyacı bu makamla gidermeye çalışmıştır. Öte yandan Sünni bir düşünür olarak Mâverdî'nin bu tutumu, ümmetin dirliğini ve düzenini sağlama ihtiyacından kaynaklanan bir durum olarak da okunabilir.

Mâverdî'nin vezirlik teorisiyle esasen, oldukça özgün fikirler ortaya koyduğuna da değinmek gerekir. Bunlar arasında tenfiz vezirliği makamına Müslüman olmayan yahut köle statüsündeki kimselerin atanabilmesi durumu en dikkat çekici fikir olarak göze çarpmaktadır. Mezhepsel çatışmaların yaşandığı böyle bir dönemde farklı dinden bir

kimse için böylesi bir imtiyazın söz konusu edilmesi bile oldukça çarpıcı bir hadisedir. Zaten Mâverdî de bu hükmü sebebiyle şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Burada Mâverdî için esas olan şey, vezirin ehliyeti gibi görünmektedir. Büveyhî iktidarı döneminde Müslüman olmayan vezirlerin görev aldığı bilinse de, Mâverdî'nin eseri dışında hukuki olarak bu vezirlerin atanmasına cevaz veren bir çalışmaya rastlamak pek mümkün görünmemektedir.

Ayrıca Mâverdî'nin tefviz ve tenfiz olarak sınıflandırdığı vezirlerin, günümüzde parlamenter rejimlerin yürütme kanadı içerisinde yer alan başbakan ve bakanlarla eşdeğer bir konumda olduğu görülmüştür. Başbakan, tefviz veziri gibi yürütme yetkisini devlet başkanı adına gerçekleştirmektedir. Bakanların da tenfiz vezirleriyle benzer şekilde yürütmede yalnızca tek bir alandan sorumlu olduğu dikkat çeker.

Mâverdî vezirlik kurumunu teorik açılardan oldukça sistematik bir biçimde ortaya koysa da, bu derece güçlü bir kurumun pratiğe çok fazla yansımadağı görülmektedir. Burada karşılaşılan temel problem, devlet idaresinde kurumsal bir yönetim sisteminin hâkim olmayışıdır. Bu eksiklik Mâverdî gibi önemli düşünürler tarafından fark edilmiş fakat ortaya konan çalışmalar birer nasihatname olmaktan öteye gidememiştir.

Bakıldığında bu durum bir noktada, idarenin kılıç gücüyle yürütmesinin de bir sonucu olarak okunabilir. Kaldı ki Mâverdî'nin Büveyhîler'in durumunu istilâ emirliği şeklinde temellendirerek meşrulaştırması, o dönemde güce dayalı yönetim anlayışının hâkim paradigma olduğunun onun da farkında olduğunu bize göstermektedir. Hilafet kurumunun zora düştüğü kimi durumlarda halifenin Selçuklular ve Gazneliler gibi dış devletlerin yardımına sığınması, güç faktörünün İslâm devletinin işleyişinde ne kadar etkin bir yanı olduğunu gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak vezirlik kurumu, ilerleyen dönemlerde de sultan ve emirlerin güçlerine bağlı olarak yetkilerinde değişiklik gösteren bir yapı olarak işlemiştir. Selçuklular'ın erken dönemlerine bakıldığında, vezirliğin kapsayıcı bir idari teşkilat yapısına sahip olması Nizâmülmülk gibi güçlü vezirleri doğurmuştur. Fakat Memlükler döneminde vezirlik nispeten geri planda kalmış ve yetkileri ise yalnızca belli başlı alanlarla kısıtlı bir hale gelmiştir. Bu durum elbette sultanların idarede etkin olmalarıyla da bağlantılıdır. Özetle Mâverdî'nin hiyerarşik olarak; meşru halife, güçlü vezir ve halifeye

bağlı emir(vali) şeklinde tasarladığı yürütme kurgusunun g faktörü baz alındığında hiçbir şekilde gerçekleşmediği görülmüştür. Nitekim bu durum, uygulama sahasında vezirlerin sürekli olarak emir yahut sultanların gölgesinde kalmasıyla sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- ALASLAN, H. (1995). İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, 1-23.
- ALİCAN, M. (2014). Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 1-16.
- ATAY, H., ÖZTÜRK, Y. N., BİLGİN, B., AYAS, R., GÜNEŞ, A., ELİK, H. (1995). *İslâm Gerçeği*. 3. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- AVCI, C. (1998). “Hilafet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 539-546.
- AVCI, C. (2008). “Hilâl b. Muhassin Sâbî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 340-341.
- AYAZ, F. Y. (2006). Memlükler Döneminde Vezirlerin Görevleri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 1, 141-180.
- AYAZ, F. Y. (2012). Abbâsîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 28, 117-149.
- AYCAN, İ. (2006). “Mühellebî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 512-513.
- AYKAÇ, M. (1997). “Muhammed b. Ubeydullah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 165.
- AYKAÇ, M. (1999). “İbn Hâkân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 537-538.
- BALTACI, C. (2010). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

- BARCA, İ. (2012). İslâm Kuramları Tarihi Açısından Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed b. El-Habîb el-Mâverdî el-Basrî'nin (364-450/964-1058) "Kavânînü'l-Vizâre ve Siyasetü'l-Mülk" Adlı Eseri. Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- BARDAKÇI, V. V. (2018). Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik. *İSTEM Dergisi*, 32, 301-315.
- BARTHOLD, V. (1984). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. M. Fuad Köprülü (çev.). 6. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- BARTHOLD, V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Hakkı Dursun Yıldız (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BLACK, A. (2010). *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamberden Bugüne*. Hamit Çalışkan (çev.). 1. Baskı. Ankara: Dost Kitabevi.
- BOWEN, H. (1928). *The Life and Times of 'Âli ibn 'İsâ 'The Good Vizier'*. London: Cambridge University Press.
- BROCKELMANN, C. (1991). "al-Mâwardî". *The Encyclopaedia of Islam*, VI, Leiden: Brill Publishing, 869.
- BROWNE, E. G. (1919). *A Literary History of the Persia: From the Earliest Times Until Firdawsi*. London: T. Fisher Unwin Ltd.
- CABİRİ, M. A. (2001). *Arap-İslâm Siyasal Akli*. Vecdi Akyüz (çev.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÇAYLAK, A. (Ed.). (2018). *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*. 1. Baskı. Ankara: Savaş Yayınevi.
- DONOHUE, J. J. (2003). *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012*. Leiden.

- DÛRÎ, A. (2016). *İlk Dönem İslam Tarihi*. Hayrettin Yücesoy (çev.). İstanbul: Endülüs Yayınları.
- DÛRÎ, A. (2019). *İslam Kurumları Tarihi*. Kasım Koç (çev.). 1. Baskı. İstanbul: Albaraka Yayınları.
- EDDE, A. M. (2002). “Wazır”. *The Encyclopaedia of Islam*, XI, Leiden: Brill Publishing, 190-191.
- ERKAL, M. (1988). “el-Ahkâmü’s-Sultâniyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 555-556.
- EVKURAN, M. (2006). Ehl-i Sünnet Kelâm’ında Siyaset Anlayışı -Vücûbu-l-İmâme Yönetimin Gerekliliği) Ekseninde Bir Değerlendirme. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 21-38.
- FAYDA, M. (1993). “Cehşiyârî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 236-237.
- GIBB, H. A. R. (1982). *Studies on the Civilization of İslam*. Princeton: Princeton University Press.
- GOITEIN, S. D. (2010). *Studies in Islamic History and Institutions*. Leiden - Boston: Brill Publishing.
- GOLDZİHER, I. *Introduction to Islamic Theology and Law*. Andras&Ruth Hamori (çev.). Princeton: Princeton University Press.
- GÜNER, A. (2003). Mâverdî’nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arka Planına Bir Bakış (II). *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 227-252.
- HACIYEV, K. (2012). Irak Büveyhîleri’nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

- HACİB, Y. H. (2019). *Kutadgu Bilig*. Muzaffer Tunçel (Uyr.). Ankara: Gençlik Spor Yayınları.
- HALDUN, İ. (1997). *Mukaddime I*. Zakir Kadiri Ugan (çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- HANÇABAY, H. İ. (2017). İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti. 6. *Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı III*, 199-212.
- HASAN, H. İ. (1991). *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi III*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- HITTI, P. K. (1989). *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi I*. Salih Tuğ (çev.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- HODGSON, M. G. S. (2017). *İslam'ın Serüveni: Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*. Berkay Ersöz (çev.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- İNALCIK, H. (2013). “Vezir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 90-92.
- KAFESOĞLU, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*. 16. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KALKAŞENDİ (2019). *Halifelik Kurumu ve Tarihi*. Ramazan Şeşen (Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- KALLEK, C. (2003). “Mâverdi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 180-186.
- KÂŞGARLI, M. (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser (çev.). 1. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- KAYA, M. (1994). “Ebû Hayyân et-Tevhîdî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, X, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 154-157.

KAZICI, Z. (2003). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. 5. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

KIRBIYIK, K. (2003). “Mâzerâîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 192-193.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1986). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. 2. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KREMER, A. V. (1905). *Contributions to The History of Islamic Civilization*. S. Khuda Bukhsh (çev.). Calcutta: Thacker-Spink.

KREMER, A. V. (1920). *The Orient Under The Caliphs*. S. Khuda Bukhsh (çev.). Calcutta: Calcutta University Press.

KUZGUN, Ş. (1997). “Hâmân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 436-437.

LAOUST, H. (1999). *İslâm’da Ayrılıkçı Görüşler*. E. Ruhi Fırlalı (çev.). 1. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları.

LEWIS, B. (1993). *The Arabs in History*. Oxford, Oxford University Press.

MANUELIAN, P. D. (1998). *Egypt: The World of the Pharaohs*. Regine Schulz; Matthias Seidel (ed.). Cologne: Könenmann.

MÂVERDÎ (2018). *Yüce Hedefler Kitabı*. Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi (çev.). 3. Baskı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları

MÂVERDÎ (2019). *Bilge Yöneticinin Elkitabı -Edebü’l-vezîr-*. İbrahim Barca (çev. ve haz.). 2. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları.

MÂVERDÎ (2019). *Dürrü’s-Sülûk Fî Siyâseti’l-Mülûk: Mâverdî’nin Siyâsetnâmesi*. Abdüsselam Arı (haz.). 1. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

- MÂVERDÎ (2015). *El-Ahkâmü's-Sultaniye: İslam'da Devlet ve Hilafet Kurumu*. Ali Şafak (çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- MENEKŞE, Ö. (2005). İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmülmülk Örneği. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5 (2), 193-211.
- MERÇİL, E. (2009). “Selçuklular”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 379-380.
- MESUDÎ (2004). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. D. Ahsen Batur (çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- MEZ, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*. Salih Şaban (Çev.). 3. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- MORONY, M. G. (1984). *Iraq After The Muslim Conquest*. Princeton: Princeton University Press.
- NICHOLSON, R. A. (1907). *A Literary History of the Arabs*. Cambridge: The Gresham Press.
- NİZAMÜ'L-MÜLK (2009). *Siyasetname*. Mehmet Taha Ayar (çev.). 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- O'LEARY, Z. (2017). *The Essential Guide To Doing Your Research Project*. SAGE Publication Inc.
- ORTAYLI, İ. (2010). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*. 3. Baskı. Ankara: Cedit Neşriyat.
- ÖGEL, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÖGEL, B. (2002). *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*. 1. Baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- ÖZAYDIN, A. (2001). “Kâim-Biemrillâh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 210-211.
- ÖZAYDIN, A. (2009). “Ebû Bekîr Sûlî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 492-493.
- ÖZEN, Ş. (2001). “Kâdılkudât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 77-82.
- ÖZKUL, F. (2013). 1982 Anayasasında Başbakan. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(2), 75-90.
- POLAT, H. (2019). *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l Ferec İbnu'l-Cevzi*. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- RAYYIS, M. Z. (1995). *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*. İbrahim Sarmış (çev.). İstanbul: Nehir Yayınları.
- ROSENTHAL, E. I. J. (1996). *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*. Ali Çaksu (çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- SARIBIYIK, M. (1996). Mâverdi'nin Nasîhatü'l-Mülûk'u ve Siyasî Görüşleri. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya.
- SEYYİD, E. F. (1995). “Fâtımîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 228-237.
- SPRENGLING, M. (1939/3). From Persian to Arabic. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 56, 325-336.
- ŞEŞEN, R. (1995). “Eyyûbîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 20-31.
- ŞEŞEN, R. (1983). *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicrî 569-589/Miladî 1174-1193)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- TABERÎ (2007). *Tarih-i Taberî I*. M. Faruk Gürtunca (ev.). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- TABERÎ (2007). *Tarih-i Taberî II*. M. Faruk Gürtunca (ev.). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- TABERÎ (2007). *Tarih-i Taberî IV*. M. Faruk Gürtunca (ev.). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- TANERİ, A. (1967). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TURAN, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hkmet Mekanizması (Vezîr ve Divân)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- USTA, A. (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâ mânîler*. 2. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi I*. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- YILDIZ, H. D. (1992). "Bermekîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 517-520.
- YILDIZ, H. D. (1992). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VII*. İstanbul: ağ Yayınları.
- YILDIZ, H. D. (1995). "Emîr'l-merâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 158-159.
- YILDIZ, H. D. (1998). "Abbâsîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 31-48.

YILDIZ, H. D. (2011). *İslâmiyet ve Türkler*. 4. Baskı. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

YILMAZ, S. (2013). “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 251-253.

YİĞİT, İ. (2004). “Memlükler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, İstanbul: İSAM – İslam Araştırmaları Merkezi, 90-97.

ZERRÎNKÛB, A. (2019). *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*. Ali Hüseyin Toğay (çev.). 1. Baskı. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

ZEYDAN, C. (2012). *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*. Nejdet Gök (çev.). 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Muhammet Şibli ADALI	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Siyasal Bilgiler Fakültesi
Bölümü	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Makale ve Bildiriler	
1. Doğuş Teorileri, Parti Tipolojileri ve Kurumsallaşma Yaklaşımı Açısından Refah Partisi (Welfare Party In Terms Of Birth Theories, Party Typologies and Institutionalization Approach) – Ress Journal	